

מרד המתיישבים בראשון-לציון ב-1887 ומרד המהגרים היהודים בניו-יורק ב-1882*

יעקב קלנר

נדידות של עניים ותכנון עלייה

החיבור 'אוטואמנציפציה' של פינסקר היה תגובתו על כשלון המאמצים להגירת פליט-רוסיה וקליטתם בארצות-הברית בשנים 1881-1882. ראשיתו של מבצע זה בעזרה שניתנה לפליטים שהתקבצו בהמוניהם בעיר ברודי, בקיץ 1881. המאמצים שנעשו בעזרת גבול זו היו כרוכים בנסיון מִגֶּע לשיתוף-פעולה כלל-יהודי לקראת מיסודה של ההגירה וקליטתה. אך ככל שראשיתו של מבצע זה היה מלווה מאבקים, כך סיומו היה מהיר, כאשר החליטו הארגונים הכללי-יהודיים, בוועידתם בווינה על עניין ההגירה, באוגוסט 1882, על החזרתם לרוסיה של הפליטים הנותרים בברודי.¹ וכפי שהטראומה של ברודי עמדה ברקע כל מה שנעשה בעשור זה בעניין ההגירה היהודית וקליטתה בארצות-הברית, כך עמדה טראומה זו בתודעתו של פינסקר, כאשר ערך סופית את חיבורו חודש ימים לאחר כנס זה והכינו לפרסום.² לפי הערכתו של פינסקר, תנועת הגירה זו 'לא הגירה היתה זאת, אלא בריחה הרת אסון'; על כן לא הביאו גם כל מאמציהם של ארגוני העזרה 'שום סימן של התקדמות ושינוי לטובה'³—אלא רק תנועת נדידה של המוני פליטים—שהיתה חסרת כוח-ארגון משל עצמה—ורק התערבות ספונטאנית של הארגונים הפילנתרופיים, שביקשה להקל על מצוקת השעה. מכאן יוזמתו של פינסקר להקים ועד מרכזי חדש, שיהיה בנוי מלכתחילה כך 'שמשהו מעין זה [פרשת ברודי] לא ייתכן שיקרה'.⁴ מכאן ציפיתו למנהיגות חדשה שתזום פרק חדש בפרשת נדודי פליטים. אך מכאן גם הסתייגותו המפורשת מן המסורת הפילנתרופית—בדומה לעמדה שינקוט אחרי-כן גם הרצל במכתבו לברוך הירש, כאשר ינסה להפוך את הפילנתרופ ל'יותר מזה'.⁵

- * פרקים מתוך מחקר על 'מתח בין-קבוצתי ומדיניות סוציאלית בימי העליות הראשונות'. תודתי לביהספר לעבודה סוציאלית ע"ש פאול ברוולד, האוניברסיטה העברית, שהעניק לי מענק לעריכת מחקר זה.
- 1 *Protokolle der Internationalen Konferenz in Wien am 2-4 August 1882 zu Gunsten der Russisch-Jüdischen Flüchtlinge*, Wien 1882. על ההתערבות הכלל-יהודית הממוסדת למען הפליטים עיי': י' קלנר, פילנתרופיה ותכנון חברתי בחברה היהודית (1842-1882), עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ג, עמ' 204-256; הנ"ל, למען ציון, ירושלים תשל"ו.
- 2 דברי ההקדמה נכתבו בספטמבר 1882.
- 3 כל הציטטות מדברי פינסקר הם על-פי תרגומו של מ' יואלי, תל-אביב תש"ך. עיי' שם, עמ' 58.
- 4 שם, עמ' 126.
- 5 T. Herzl, *Tagebücher*, I, Berlin 1922, pp. 18, 22-24. 24.4.1895. מיום הירש מיום

וכפי שהרצל ניסה להבליט את הקשר הקיים, לדעתו, בין נוהגי התמיכה של הצדקה המסורתית ומספרם הרב של עניים יהודיים, כך גם פינסקר ציפה לתמורה דווקא על-ידי הסתייגות מן המסורת של התייחסות ספונטאנית למצוקת הזולת: 'יסורי שנות אלף עשו אותנו רק לעם של "אחים רחמניים", אך לא העמידו לנו רופאי-עם נבונני-דעת'. וכך נקטנו תמיד אך 'אמצעים לשעה של מעשי גמילות-חסדים, אבל איננו רוצים לאחוז במחלה בשרשה, על-מנת לרפאותה כליל'.⁶ מרכז ההתיישבות שהציע פינסקר להקימו כ'גרעין להתפתחות', לא יקום על-ידי תנועה של המונים, שקל לעוררה וקשה 'להשתלט עליה'⁷—אלא על-ידי קבוצה של—

בעלי הכרה, שידעו שהם חלוצים של מפעל גדול ושיהיו באמת מסוגלים ורוצים לעבוד. מן הרגע הראשון יצטרך, אפוא, הוועד-המרכזי להכריז ללא פניות יתרות, שהוא מטפל לא בענייני צדקה; הדאגה לעתידו של המרכז צריכה לעמוד מעל לכל שאר השיקולים.⁸

ציפיותיו של פינסקר במפורש לא היתה לעניי העם ולא לעשיריו—אלא ל'מעמד הבינוני', אשר בעזרת 'המגבית הלאומית' והודות לפדיון של מכירת האדמות, יקציב גם חלקות אדמה 'לטובת מהגרים מחוסרי אמצעים... אך מוכשרי עבודה'.⁹

העברת מוקד ההתערבות מן התמיכה בפליטים עניים, שפעלה על-פי עקרונות ומסורת הפילנתרופית, אל ארגון מתיישבים בעלי-אמצעים, הפועלים על-פי עקרונות כלכליים, היתוו אמנם המסקנה אליה הגיעו גם מארגני קליטת המהגרים בארצות-הברית. למסקנה זו הגיעו כבר ביוני 1882, כאשר דחה כנס ארגוני העזרה הפליטים את רעיון 'התיישבות הפליטים', קיבל את עקרון ההפרדה בין שירותי התמיכה בפליטים העניים ותכניות ההתיישבות החקלאית והביע נכונות לתמוך בתכניות של התיישבות, הבנויה על עקרונות כלכליים בלבד.¹⁰

כך קיבלו למעשה את הסתייגותה מראש של האליאנס לגבי תכנית ההתיישבות של פליטים ועניים בארצות-הברית; האליאנס הסתייגה מתכנית זו עוד באוקטובר 1881, כאשר ראשוני הפליטים מברודי רק הגיעו לאמריקה. כבר אז אמרו במפורש 'להוציא משיקוליהם ובאופן מוחלט כל רחמנות' וקראו למתינות ולזהירות רבה, כי בעניין זה 'להקדיש את הזמן הדרוש, אינו בזבוז ומן'.¹¹ כן סברו כי ההפרדה בין הגשת עזרה מיידית ופיתוח תכניות לקראת העתיד היא הכרעה מכרעת. למעשה, היתה זו הסתייגותו העקרונית של קארל נטר מרעיון 'התיישבות עניים', שאותה העלה לגבי ארץ-ישראל עוד ב-1869, בעת שהגיש את תכניתו לחינוך חקלאי.¹² הסתייגותה של האליאנס

6 פינסקר (לעיל, הערה 3), עמ' 54.

7 שם, עמ' 125.

8 שם, עמ' 126.

9 שם, עמ' 60.

10 *Proceedings of the Conference of Hebrew Emigrant Aid Societies and Auxiliary Committees, Representing the Various Cities of the United States and Canada, at New York June 4, 1882, New York 1882*

11 עיין מכתבו של גולדשמיטד, נשיא האליאנס בפאריס, אל מ"ש אייזקס, נשיא ועד הצירים של בני ישראל באמריקה מיום 2.10.1881, אשר קטעים ממנו פורסמו ב-*Jewish Messenger*, L (11.11.1881), p. 2.

12 עיין על כך: קלנר, למען ציון (לעיל, הערה 1), עמ' 23 ואילך; ובאשר לשנת 1882—עמ' 137-141, 154.

התבססה לא רק על הערכתה שאין עניי מסוגל להתיישבות, אלא גם על כך שהתיישבות כזו דורשת מנהיגות, שאין למצוא אותה בתוך קבוצת העניים עצמם. מכל מקום, הסתייגות זו מהגירת פליטים עניים וקליטתם על-פי עקרונות פילנתרופיים הביאה בסופו של דבר בארצות-הברית לא רק להסתייגות מכל רעיון של הגירה מאורגנת עליה הוסכם, כאמור, באוגוסט 1882, אלא גם להזדהות מלאה ומפורשת עם העקרונות של הדרוויניזם החברתי (Social Darwinism) שהעניק, כביכול, צידוק מדעי להחלטתם.

הצעתו של פינסקר לבנות את אבני-היסוד למקלט עבור עודפי האוכלוסין של יהודי מזרח-אירופה על-ידי בעלי הכרה בלבד, גם היא נכעה, כנראה, מאותן חששות מפני מהגרים עניים. נסיונות קליטתם בארצות-הברית חזקו חששות אלה ונסיונות העלייה לארץ-ישראל לא סתרו אותן כלל. הציפיה לעזרה הניתנת לפליט היתה גורם מכריע בהחלטות והיא שהפכה את אי-ההשלמה עם המצוקה לצעד המכריע בהגירה. לכן, ראשונה הנוקטת צעד זה תמיד היא האוכלוסיה שאינה מפסידה בנושאה את מקומה. ונאמנה כאן עדותו של מ"ל לילינבלום, המתייחסת לגל הראשון של העלייה הראשונה, ואליה הוא חזר מאוחר יותר כאשר יעריך פרק זה מחדש בעת הפולמוס על השגיה וכשלונותיה של עלייה זו:

אמנם רבו הנוסעים לארץ-הקודש, ועוד יותר רבו החפצים ונכונים לנסוע, אבל כמעט תשעים למאה מהם לא היה להם שום מושג מרעיון היישוב וכל עיקר נסיעתם היה רק מפני שקיוו בדמיונם, כי קאזאלט ואוליפנט . . . יכוננו בעדם משובות ובכך יתהפכו פתאום לבעלי נכסים; אם באמריקה, אם בארץ הקודש . . . אחת היא להם. אבל כמעט כל אלה, שלא קיוו להבנות בעצמם על-ידי עזרת אחרים וכמעט כל בעלי הכסף והחושבים עצמם לאנשי מעשה, הביטו על מפיצי הרעיון כמו על משוגעים.¹³

ויותר מזאת, לילינבלום ידע לספר על אדם—הוא אפרים דיינארד—'אשר הלהיב לב רבים . . . לנוס ערומים ויחפים . . . באומרו כי אז יוכרחו עשירי-עמנו בעל-כורחם להושיבם בארץ-הקודש'; לכן נבהל 'כי לא רחוק הוא שתבוא אנדרלמוסיה ביפו, כמו שהיה בעת ההיא בברדי'. אז יצא לילינבלום 'כנגד הגלהבים ולברר להם, כי לא על העניים אנו דנים. אם מעוררים אנו לישוב הארץ—אין מחשבתנו אלא אל העשירים היכולים לקנות להם אחוזות בכסף מלא ולהכין כל המכשירים על חשבון עצמם, אבל לעניים אין מקום בארץ-ישראל'. עמדה מפורשת זו של לילינבלום—אליה הוא חזר, כאמור, ביתר-תקיפות בבהלת העלייה בראשית שנות התשעים¹⁴—נקט גם יחיאל מיכל פינס. פינס לא סבר כך רק בראשיתה של העלייה הראשונה,¹⁵ אלא עוד ב-1878, בעת הפולמוס עם פרומקין, שראה דווקא בעניים את המועמדים להתיישבות החקלאית.¹⁶ ואפילו אוליפנט, אשר חלקו

13 'דרך לעבור גולים'. הציטטות מדברי לילינבלום על-פי: מ"ל לילינבלום, כתבים אוטוביוגרפיים, בעריכת ש' בריימן, ירושלים תש"ל. עיין שם, ג, עמ' 14.

14 עיין על כך להלן.

15 עיין: המליץ, 1882 (י"ב סיון תרמ"ב), מס' 19. ומשם: י"מ פינס, בנין הארץ, א; ועיין שם, עמ' 151-155.

16 את הפולמוס בין פרומקין ופינס ניתחתי בספרי למען ציון (לעיל, הערה 1), עמ' 110 ואילך.

דאי רב היה בהתעוררות זו לעלייה לארץ-ישראל אצל יהודי רומניה, חזר בו מהר מהצהרותיו המלהיבות,¹⁷ כפי שגם לילינבלום ציין בזכרונותיו.¹⁸ אף הוא הצטרף לדעה, שיש להכין את העולים-המתיישבים ויש להשתית את ההתיישבות העתידה על עקרונות כלכליים ובריאים. לא נתגשמה ציפייתו של לילינבלום להתעוררות העשירים, שישקיעו מכספם ויאפשרו העסקת עובדים ורק בשלב מאוחר יותר יעלו עניים.¹⁹ כשם שזו לא נתגשמה כך לא היה לתכנית דומה של פינס ובן-יהודה אותו הד שציפו לו. אך מאלפת ביותר גישתו של זלמן דוד לבונטין, שמצאה ביטויה בתקנות של ראשון-לציון (שנתקבלו ביום י"ג בניסן תרמ"ב). באותם ימים ראה במועמדים להתיישבות לא רק בעלי-אמצעים משל עצמם, אלא גם אנשים 'שישלחו אלינו חברות של חסד, אם יסכימו להוציא עבורם כל אלה ההוצאות שדרושים לכל משפחה ומשפחה'.²⁰ זאת היתה עמדתו של לבונטין כאשר תלה עדיין תקוותיו באוליפנט. אך כאשר התאכזב מהבטחותיו של זה, הודרו לשנות עמדתו לגבי עליית עניים והזהיר 'באזהרה כפולה לכל יעפילו לעלות הנה אלה, אשר אין בידם הסך הנדרש להתישב באה"ק על כספם'.²¹ אך השמועות שעוררו תקווה, נתקבלו בקלות רבה יותר מאשר האזהרות: 'מספר הבאים לארץ הקודש היה הולך וגדל ורובם היו דלים ורקים, שחסר להם אפילו מזון סעודה אחת'.²² בעלי-האמצעים, שהשתתפו תחילה בייסוד הוועד, נסוגו מנכונותם וביטלו הסכמתם לרכישת האדמות—עד שלבסוף נתאפשרה ההתיישבות רק עם צירופם של 'שש משפחות עניות', שלמענם יצא יוסף פיינברג לאירופה לגייס אמצעים לקיומם ולהתיישבותם. ביומנו היאר ח' חיסין²³ את המשבר של תקופה ראשונה זו בראשון-לציון ואת מסקנתם 'שבלי עזרה מן הצד לא יעשו כלום'. מכאן נבעה החלטתם 'לשלוח אדם לאירופה להשתדל בדבר הלוואה . . . בשביל השלמת הבארות וסידור המשפחות העניות'. אך פנייה זו לעזרה מן החוץ היתה רק ביטוי אחד למשבר פנימי, שהתבטא בהאשמות הדדיות קשות ובהתפלגותם לשתי סיעות: 'סיעה קטנה-ליברלית', שבראשה ז"ד לבונטין, וסיעה 'גדולה משמרת-חרדית, שאליה נספחו כל העניים'. שלב מכריע במשבר זה היה בנטישת רעיון ה'קולקטיב', שביטא תמורה בולטת בהתנהגותם ובמצב-רוחם של המתיישבים; בלשוננו של חיסין:

כל אחד התחיל דואג רק לעצמו, העניים נתנו פתאום במצב הכי מיאוש, בלי עתיד, בחוסר לחם . . . התרוממות הרוח של האכרים לא עמדה גם בפני ההסתערות הראשונה, כי השאיפות הנעלות נסוגות בפני תועלת הפרט.

משבר ראשון זה התעורר כאשר צורכי-הקיום האלמנטאריים ביותר לא באו על סיפוקם, והוא לא השאיר מ'התרוממות-הרוח' של הימים הראשונים. אך הוא העמיד את המתיישבים בפני הכרעה

17 עיין שם, עמ' 211-214.

18 כתבים אוטוביוגרפיים (לעיל, הערה 13), עמ' 15.

19 'אין מערבין שאלה בשאלה'. המליץ, תרמ"ב (ומשם: כל כתבי מ"ל, ד, עמ' 15-16).

20 לבונטין, לארץ אבותינו, עמ' 91.

21 המגיד, כו (5.7.1881), מס' 26, עמ' 216. וכן מכתבו ב-6, *Jewish Chronicle*, 691 (23.6.1882), p.

22 עיין: למען ציון (לעיל, הערה 1), עמ' 160 ואילך.

23 הרשימה מיום 18.12.1882. ועיין: זכרונות א"י, א, עמ' 457-459.

גורלית: או ש'בעזרת הבילויים אפשר להקים במושבה שלטון תקיף של האנטליגנציה'²⁴ כפי שהיתה ציפיתו של חיסין שראה בשלטון המנהיגות הרעיונית את הדרך להגשים את החלום 'על מושבה למופת מאנשים פרוגרסיביים'; או להשלים עם המציאות המרה, שבעת משבר ומצוקה כזאת אמנם כל אחד קרוב לעצמו ודואג בראש-וראשונה לסיפוק צורכי עצמו. אך, דומה שהעדויות המוזעות ביותר על משבר התקופה הראשונה בראשון-לציון היא עצם שליחותו של פיינברג לאירופה, כי היא המלמדת דברים ברורים, אשר ראשוני המתיישבים לא העלו על דעתם מראש:

א. הצורך להבטיח את מספר התושבים, החיוני לקיומה של ההתיישבות, יביא בהכרח לויתור על אותם עקרונות שנקבעו מראש לגבי הרכב האוכלוסיה ותכונותיה. מכל מקום, קיומו של יישוב אינו מותנה רק באיכותו, אלא גם בכמות מסוימת החיונית תמיד.

ב. במאמץ להבטיח את עצם קיומה של ההתיישבות ולהניח את היסודות להתפתחותה; הולכים ונעלמים גם ההיסוסים לגבי בחירת האמצעים להשגת המטרה. העובדה שפיינברג מוכן היה לקבל את מרותה של האליאנס ולהציע את הצטרפותה של ראשון-לציון למקוה-ישראל— ובאותה המידה גם לבקש את מתנת העניים שחוגים מסורתיים היו מוכנים להעניק, מעידה אמנם על חומרת המשבר. העובדה שבשליחותו זו היה גם מעין רמז לאיום אפילו לפנות לעזרת המיסיון הנוצרי, כמעט ואינה מוסיפה; ודי באלטרנטיבה זו שבין האליאנס בפאריס וחוגי האורתודוקסיה בפראנקפורט כדי להבליט את חומרת המצב.²⁵

ג. עצם היותם של מספר עניים בהתיישבות, העניקה לגיטימציה לבקשת העזרה מן החוץ. כפי שהבקשה להעניק עזרה לצרכים הקהילתיים של ההתיישבות (כגון, אספקת מים) היה בה כדי לטשטש את העובדה שמדובר כאן במתן סיפוק לצורך בסיסי לקיומו של כל אחד ואחד. כבר כאן אנו רואים את אחד הביטויים הראשוניים למגמה לשמור על העמדה המוצהרת של התנגדות עקרונית להיעזר באחרים, ויחד עם זאת ללמד זכות על קבלת העזרה כאשר מבלטים את עניינה בצרכים הקולקטיביים של ההתיישבות—ולא כתמיכה בקיומו של הפרט.

לסיכומו של דבר: יוזמתם והתלהבותם של ראשוני המתיישבים בראשון-לציון גם היא לא האריכה ימים. הם עמדו מהר מאד במצב שלא היו מוכנים לו ונתונים להתפתחות שלא ציפו לה כלל. דומה, אפוא, שהערכתו של נטר עוד ב-1869, שכשלוך העלייה וההתיישבות בארץ-ישראל יביא בהכרח להגברת מספר הנזקקים לעזרה,²⁶ היה חשש מציאותי, שנתגלה מיד בראשיתה של העלייה הראשונה. אם גם הציפייה ל'שלטון תקיף' תעלה שוב ושוב בין שתהיה לשלטון המנהיגות האינטלקטואלית של בחירי המתיישבים עצמם, בה תלה חיסין תקוותיו; ובין שתהיה מושתתת על פקידים מבחוץ, הכופים את הסדר והמשמעת על המתיישבים.

דומה למצב הדברים בראשיתה של ראשון-לציון היה מצבם של ראשוני המתיישבים בזכרון-יעקב. גם הוועד המרכזי בגלץ, שארגן את עלייתם ויזם את התיישבותם בזכרון-יעקב, הכריז מראש ש'אין

24 שם, עמ' 459.

25 עיין: למען ציון (לעיל, הערה 1), עמ' 163-165.

26 עיין שם, עמ' 27 ואילך.

רחמים בהתיישבות²⁷ וגם הוא ביקש שלא לצרף אנשים שיפלו למשא על המושבה שאמרו לייסד. אך לא כך היה במציאות. כבר בשיירה הראשונה של העולים שעזבה את רומניה בנובמבר 1882 היו—מלבד עשר המשפחות שיצאו על חשבון עצמן—עוד 16 משפחות שהצטרפו על חשבון הוועד המרכזי.²⁸

כפי שהוועד המרכזי לא היה מסוגל להרכיב את קבוצת העולים על-פי אותם מבחנים כלכליים שקבע מראש, כך גם לא יכול היה להעניק למתיישבים את התנאים שהבטיח להם.²⁹ לא עברה חצי שנה מאז יצאה קבוצה ראשונה זו לדרך, וחבריה נשארו בלא כל אמצעי-קיום, פשוטו כמשמעו; המשפחות שנשאר להם כדי הוצאות הדרך חזרו לרומניה.³⁰ מכתביו של ויניציאני, נציגו של הברון הירש, שנשלחו מארץ-ישראל ביוני 1883,³¹ משקפים את אזלת-ידם של המתיישבים ואת התמרמרותם המוצדקת על הוועד המרכזי בגלץ, שארגן את עלייתם, יזם את התיישבותם והביאם אל סף רעב. אכזבתם העמוקה של המתיישבים וחוסר האמון במי שתמך בעלייתם, השאירו ודאי רושם עמוק אצל ויניציאני, כפי שאכזבתם של העולים מהבטחותיו של לבונטין השפיעו על שמואל הירש, מנהלה של מקוה-ישראל באותה עת.³² הם הגבירו אצל שניהם את ביקורתם על אישים או ארגונים שמעוררים עלייה לארץ-ישראל. ויניציאני, שהיה גם חבר הוועד המרכזי של האליאנס, עשה בזמנו בין הפעילים למען הפליטים שהתקבצו בברודי, ומה שראה רק כשנה לפני-כן בברודי התקשר אצלו בהכרח עם מה שראה עתה בארץ-ישראל. אנשים אלה, אשר בחלקם היו בעלי-אמצעים עד עלייתם, לא היו מסוגלים עתה להבטיח את לחמם, ולא כל שכן, שהם אינם מסוגלים לקיים את העובדים אשר הביאו אתם כדי להעסיקם כשכירים. הסיבה הבולטת למצוקתם לא היתה רק בהתעוררות לעלייה, שאין מאחוריה כל יכולת לתכנונה ולארגונה, אלא גם חוסר הרגלי-עבודה, אידיעות המקום והאקלים; מצב משפחתי, הכרוך בהוצאות גדולות ומצב פוליטי, המחייב תחבולות שונות שגם הן כרוכות בכובדו כסף רב. לאמיתו של דבר ניסו המתיישבים להשתמש בידע שלא היה בידם. ידע זה הם ניסו לרכוש במקום שאינם מכירים אותו די צרכם ובאמצעים משל עצמם, שאינם מספיקים גם לכלכל את צעדיהם הראשונים בארץ. גם שאיפותיהם של המתיישבים לקומונה פגעה בסיכווי הצלחתם בארץ, שלא היתה בה חקלאות מפותחת, ובעיקר במה שנוגע למתיישבים שלא היו איכרים וחסרו כל ידע ונסיון לביצוע משימתם. מכל מקום ברור שראשוני המתיישבים בזכרון-יעקב נצלו מחרפת-רעב ומצוקה בימי צעדיהם הראשונים בארץ-ישראל רק בעזרת תמיכתו של הברון הירש; זאת בשעה שהם עצמם והוועדים שעודדו את עלייתם ויזמו את התיישבותם לא יכלו להבטיח את קיומם.

מציאות זו כיוונה את הצעותיו של ויניציאני, אותן העביר לגופים הנוגעים בדבר. הוא לא יכול היה

27 עיין: י' קלוזנר, חיבת ציון ברומניה, ירושלים תשי"א, עמ' 131.

28 שם, עמ' 132.

29 שם, עמ' 207.

30 שם, עמ' 209.

31 *Monatsberichte der Alliance Israelite Universelle*, 1883 (July 1883), no. 7, pp. 101–109

32 עיין מכתבו של הירש מיום 31.5.1882 ומכתבו מיום 7.6.1882, דו"ח אליאנס 1882, 6–7, עמ' 115. עיין גם דברי

לבונטין עצמו, לארץ אבותינו (לעיל, הערה 20), עמ' 63, 142.

להתייחס באמון לשבועתם של המתיישבים במאי 1883 'לא לקבל על עצמם שום הנהלת איש זר'.³³ המלצותיו של ויניציאני היו ברורות ומוחלטות:

- א. קיומם של המתיישבים דורש הבטחת אמצעים מראש לתקופה של עד שלוש שנים, הן למענקי-קיום קבועים למתיישבים והן להכשרת הקרקע, לבניין הבתים ולבניין המשק.
- ב. מינוי מנהל, שאינו נציגם הנבחר של המתיישבים עצמם, אלא בעל מקצוע. עליו מוטלת האחריות להכשרת המתיישבים, לפיתוח ההתיישבות ולניהול כל ענייני הכספים.
- ג. הקמת ועד-מפקח, שלא מתוך הארגונים שיזמו את העלייה ואת ההתיישבות, אלא מבין נציגי האליאנס בארץ-ישראל, הקונסול הצרפתי בחיפה ועולה מרומניה, שאינו חבר בהתיישבות זו. אלה היו אבני-היסוד עליהן המליץ ויניציאני לבנות את זכרון-יעקב, לאחר שמצא התעוררות שלא הגיעה לשלב של ארגון שיטתי שיאפשר לה המשך ורציפות, ולאחר שראה נסיון זה שהפך את המתיישבים למבקשי לחם לעצם קיומם ולנתמכים לשם הקמת משקם. מכאן הצעות התיקון, שבנויות היו על אולת-ידם של המתיישבים עצמם ועל דלות-כוחם של הארגונים שיזמו את העלייה וההתיישבות. תלות מוחלטת זו בתמיכה שתבוא מן החוץ והפיקוח הקפדני המתחייב מאולת-יד זו של המתיישבים והוועדים שעוררו את עלייתם—הם אבני-היסוד עליהן נבנתה גם זכרון-יעקב, כמעט מראשית ימיה.

יוצא, אפוא, שלא רק נסיון קליטת המהגרים בארצות-הברית, אלא גם ראשית העלייה וההתיישבות בארץ-ישראל לימדו לפעול במתינות ולנקוט עמדה מסויגת כלפי התעוררות המוניית להגירה. מכאן גם התנגדותו של פינסקר, בסתיו 1883, לחוגים המתכוונים 'לפעול בחיפזון יתר',³⁴ כגון אנשי 'בני-ברית' בקטוביץ, שאמרו לעבור 'מהר מהלכה למעשה'.³⁵ התנגדותו זו זכר מאוחר יותר אחד-העם לפינסקר לטובה.³⁶ אלא מכאן גם מסקנתו המכרעת של פינסקר, שההצלחה תבוא רק 'בעבודת צוות עקשנית של כל בחירי האומה היהודית'.³⁷ פינסקר ידע אמנם שעבודות ההכנה הממושכות בייסודן של המושבות הן 'ההכרח להמנע מפעולות עצמאיות', העלול לפגוע ב'מסירות הנלהבת' של החוגים השונים—אך בטח בכוחו של 'ענין גדול ונצחי' להשלים עם הכרח זה וככל שעצם הקמת ועד מרכזי חדש הוכחה 'שהענין מתקרב לראשית התגשמותו'.³⁸ מכל מקום, פינסקר ידע על המתח המתמיד הקיים בין ההתעוררות—המביאה לפעילות ספונטנית ולמסירות נלהבת—לבין ההכרח למתינות של הכנה—המרסנת את ההתלהבות ומשתקת את יוזמתו ואת חופש הפרט לפעול על דעת עצמו ובאמצעים המוגבלים העומדים לרשותו ברגע ההתעוררות. מתח זה מצא את ביטויו המפורש במכתב מאוקטובר 1883 אל א"ל לבנדה ובציפיותיו לכינון ארגון 'בעל סמכות שיוקם ע"י אנשים מובחרים'.³⁹

33 עיין: קלויזנר (לעיל, הערה 27), עמ' 208.

34 פינסקר (לעיל, הערה 3), עמ' 127.

35 קלויזנר (לעיל, הערה 27), עמ' 180.

36 במאמרו 'ד"ר פינסקר ומחברתו' (לעיל, הערה 3), עמ' 109.

37 אצל יואלי (לעיל, הערה 3), עמ' 127.

38 שם, עמ' 125-126.

39 שם, עמ' 123. ועיין גם בטיטא למכתב זה: שם, עמ' 124 ואילך.

סיכומו של דבר: העלייה וההתיישבות בראשית שנות השמונים של המאה הי"ט, בדומה לארגון ההגירה וקליטתה בארצות-הברית באותם שנים, שניהם מעלים אותם דפוסים המאפיינים את תנועות ההגירה היהודית באותה תקופה:

- א. יוזמתם של המהגרים הספיקה להשתלב בהתעוררות המונים—אך זו עצמה פגעה בארגונה של ההגירה ובתכנון קליטתה.
- ב. העניים והאביונים היו הראשונים שנטשו את מקומם והציפייה לעזרה שתינתן לקליטתם במקום אחר, היה הגורם המכריע בהחלטתם.
- ג. הפרט המהגר, וכך גם הארגונים התומכים בהגירה, לא היו מסוגלים אלא לספק את ההוצאות המיידיות ביותר; במוקדם או במאוחר נהפך המהגר לעני הנזקק לעזרה ולחמיכה.
- ד. דימויו של הפליטה-המהגר נהפך מהר לדימוי של עני המבקש להיבנות על-ידי עזרת הזולת. דימוי זה לא הגביר רק את הנטייה להפרדה מוחלטת בין הטיפול בבעיות ההגירה ועידוד הנסיונות להתיישבות חקלאית, אלא הוסיף חיזוק לאוריינטאציה אנטי-פילאנטרופית ולנסיון להעמיד את עניין התיישבותם של המהגרים על עקרונות כלכליים בלבד.
- ה. מתח דיאלקטי זה זירז, בסופו של דבר, את קיטוב-העמדות, בין שהביא להסתייגות מפורשת ומוחלטת מכל נסיון של הגירה מאורגנת וקליטה יזומה, כפי שהדבר קרה בארצות-הברית; ובין שהביא להזדהות מפורשת ומוחלטת עם הצרכים של בניין הארץ, אשר העלתה קשת רחבה של אוריינטאציות וכל פעם מחדש.

ניתוח הבעיות הסוציאליות של היישוב החדש בראשית שנות השמונים יבליט אמנם את הדומה והשונה בין תנועת העלייה לארץ-ישראל ותנועת ההגירה לארצות-הברית באותן שנים. מכל מקום, טיב המשבר הוא שעורר הגירה-עלייה והאוכלוסיה שהגיבה על משבר זה על-ידי הגירה-עלייה היתה מגוונת בהרכבה ורבת-פנים בשאיפותיה, בין שפנתה לארץ-ישראל, בין שהיגרה לארצות-הברית. מיונו של גיאורג פרייס⁴⁰ את הרכב אוכלוסיית המהגרים בתקופה הנדונה, מבליט יפה את רב-גוניותה, הן מבחינת המוצא הגיאוגרפי, הן מבחינת השאיפות האישיות והחברתיות והן מבחינת נכונותה לשינוי דפוסי התעסוקה המסורתיים או להמשכיותם. אך גיוון זה נמצא במידה שווה גם באשר לעולים לארץ-ישראל בתקופה זו; לכן דומה שההבחנה הסוציולוגית המכרעת בין הגירה ועלייה אינה בתגובת העולים-המהגרים על מצבם, אלא בתגובת הציבור על מציאות אכזרית זו של הגירה, המגלה את אולת-ידו של הפליטה-העולה ואת תלותו בחסדם של אחרים. לבדיקתה של השערה זו ננתח שתי מרידות בנות-התקופה. שתיהן העלו את בעיית המהגר-העולה לתודעת הציבור כך שנתבקשה הכרעה ברורה וחד-משמעית: מרד הפליטים במחנה המהגרים

40 G.M. Price, *The Russian Jews in America*, כולל סדרת מאמרים שפורסמו ברוסית בשנים 1890–1891 והופיעו בספר ב'1893. תורגם לאנגלית על-ידי לי' שפל והופיע ב'2–1, no. 1 (Sep.–Dec. 1859), *PAJHS*, XLVIII. ועיין שם, עמ' 33.

מרד המתיישבים בראשון-לציון ומרד המהגרים היהודים בניו-יורק

בניו-יורק בחדש אוקטובר 1882⁴¹ ומרד המתיישבים בראשון-לציון, בשנת 1887.⁴² ניתוח השוואתי זה יראה שהדינמיקה שלהם דומה ודומות גם התגובות הראשונות עליהן—אך שונות שינוי בולט ומכריע הן מבחינת קיטוב-העמדות האידיאולוגיות, שהתגבשו לאחר המרידות. וכשם שמרד המהגרים הביא לידי נסיגה שלימה מכל תכנית של ארגון ההגירה היהודית לארצות-הברית באותו העשור—כך מרד המתיישבים פתח פולמוס חריף וממושך, שניסה להעריך הערכה ביקורתית את העלייה שבתקופה ראשונה זו ולקבוע את העקרונות למדיניות סוציאלית ליישוב ארץ-ישראל. פולמוס זה נפתח בהזדהותו המפורשת של אליעזר בן-יהודה עם מדיניותו של הברון רוטשילד לגבי יישוב ארץ-ישראל והוא הסתיים עם קריאתו של אחד-העם: 'לא זה הדרך!' (מרס 1889)—עמדה, אשר עוררה פולמוס חדש, שהלך והעמיק בשנות התשעים וחזר להעריך את נסיונות העלייה וההתיישבות החדשה בראשיתן של שנות השמונים.

מכל מקום, בשעה שיהדות ארצות-הברית יכלה להרשות לעצמה נסיגה מפורשת מכל תכנית של הגירה מאורגנת ומתוכננת, הרי עמדה גלויה ומפורשת כזאת לא יכלה להתקיים לגבי העלייה לארץ מבלי לפגוע פגיעה נמרצת בעצם הרעיון של יישוב הארץ, העומד על פיתוחה על-ידי עלייה הולכת וגדלה.

לשון אחר: בארצות-הברית הביא הכשלון לשמירת עקרונותיה של הגירה סלקטיבית לנסיגה מכל תכנון של הגירה, וברקע החלטה זו עמדה דמותו המאיימת של העני-המהגר; אולם הכשלון לפקח על שמירת העקרונות הסלקטיביים בתכנון העלייה מביא לגבי ארץ-ישראל הן להערכה מתמדת דיפרנציאלית של דמות זו עצמה והן לדיונים בלתי-פוסקים שמטרתם לפתח מדיניות של התערבות דיפרנציאלית.

קיטוב-העמדות האידיאולוגיות

דינאמיקה של מרידה

לא נעמד כאן על תיאור וניתוח מפורט של המרידות בניו-יורק ובראשון-לציון, אך נבליט כמה מן היסודות המשותפים לשניהם.

- א. האוכלוסיה המורדת היתה רבת-גוונים הן מבחינת המוטיבציה לעלייה-הגירה והן מבחינת ההישגים האישיים ברמת-השכלתם ובדרגת מעמדם הכלכלי, הן מבחינת יכולתם ללמוד ולהשתנות בתהליך הסתגלותם והן מבחינת נכונותם להשלים עם מצבם או למרוד בו.
- ב. חוויית ההגירה וחבלי ההתמצאות בארץ החדשה מחד גיסא, ומאידך גיסא נוהגי הקליטה, שהיו

41 המרד בניו-יורק תואר בעיתונות. עיין: 'A Scence at Wards Island', *American Hebrew*, XII (20.10.1882), no. 10, pp. 119-120; 'מרידת גולי רוסיה באמעריקא', המגיד, כו (25.10.1882), מס' 41, עמ' 335; 'גלות אמעריקא', שם (15.11.1882), מס' 14, עמ' 357-358; שם (22.11.1882), מס' 45, עמ' 364-365. ועיין גם: *Reports of the President and Treasurer for 1882*, Hebrew Emigrant Aid Society, New York 1882, p. 16; G.M. Price, 'From the Memoirs of an Immigrant', *PAJHS*, XLVIII (Dec. 1957), no. 2, pp. 104-110; *ibid*, XLVIII (Sept. 1958), no. 1, pp. 35-38.

42 המרד בראשון-לציון תואר בעיתונות התקופה. נפרט את המקורות בהמשך הניתוח.

- בנויים על אולת-ידו של המהגר ועל תלותו המוחלטת בנציגי המוסדות הקולטים— כל אלה העלו מתח הולך וגובר ודריכות הדדית ומתמדת לקראת הרגע של התפרצות או התפרצות. ג. חוויות המצוקה והיעדר הביטחון, שהיו בין הסיבות להגירה, לא נעלמו, אלא חזרו והתחזקו בעקבות ההגירה והגבירו את להיטותו של המהגר-העולה לצרכיו האישיים והמידיים. אך דווקא תופעה זו (אשר לא המהגר עצמו ולא הקולט אותו ציפו לה) פגעה במינהל התקין של חיי יום-יום והוסיפה מתח נוסף בין המהגר ופקידות המינהל, בין שהמדובר הוא במינהל מושבה חדשה ובין שהמדובר הוא במינהל מחנה-מהגרים.
- ד. התקרית שהביאה לידי התפרצות קיבלה את משמעותה המכרעת משום שלדעת המהגר היתה פגיעה בזכות אנושית ובסיסית שלא יכול היה לעבור עליה; זאת— בשעה שבעיני המינהל, היתה כאן פגיעה במינהל סדיר שאין לעבור עליה לסדר היום. ומעניין לציין, שהעילה למרד הפליטים בארצות-הברית היתה תקרית בעניין הגשת המזון, ואילו מרד המתיישבים התייחס לעניין הלינה. אך מתח יום-יומי, כביכול, היה לתקרית לא משום שכל צד ניסה לעמוד על דעתו, אלא מפני שכל צד השתמש בכוח כדי להגן על עמדתו.
- ה. האיומים המלוליים של הפקידות והתגובה התוקפנית של הפליטים על איומים אלה עוררה את שני הצדדים לגייס עזרה מן החוץ. אלא בשעה שהפקידות ביקשה להיעזר בכוחות-ביטחון מבחוץ (משטרה או צבא), ניסו הפליטים להיעזר בפניה לדעת-הקהל, ובראש ובראשונה על-ידי מתן פרסום רב לתקרית עצמה. הקריאה לעזרת המשטרה במרד המהגרים ובמרד המתיישבים בראשון-לציון היתה נקודת-מפנה שאחריה שוב לא היתה עוד אפשרות לראות תקרית שאפשר לעבור עליה בלא מסקנה ברורה, כפי שגם נסיונם של המהגרים-המתיישבים לפרסם על מצבם התקבלה בשני המקרים כעלילה או ביקורת שחייבה הכרעות ברורות.
- ו. המורדים זכו בעידוד אנשים מבחוץ ובתמיכתם המופגנת— בין שאלה הזדהו מסיבה כלשהי עם המורדים ובין שהם הסתייגו מן הנוהגים שהיו מקובלים על מוסדות העזרה לפליטים או על האחראים על ניהול המושבה. מכל מקום, תמיכה מופגנת זו במורדים על-ידי אנשים מבחוץ, היא שהפכה את התקרית המקומית למאורע בעל משמעות ציבורית שקידם את גיבושם של עמדות אידיאולוגיות. התפקיד שמלאו אישים מבחוץ במרד של ראשון-לציון, כגון מיכאל הלפרן ואלעזר רוקח, שהזדמנו למקום באותה שעה, או יהושע איזנשטדט שבא לאחר מעשה, מילאו אחרים בניו-יורק, כגון ד"ר בראון. תמיכה מופגנת זו במורדים, שניתנה על-ידי אישים בלתי-תלויים מבחוץ, היא שהפכה את התקרית המקומית למאבק ציבורי.
- ז. הפולמוס הציבורי שהתעורר לאחר המרידות הראה מגמה בולטת ליחס את סיבות המרד לאישיותם של אנשים שהיו מעורבים בהן.⁴³ הוא מתעלם מן הקונפליקט הטראגי בין הכורח לשמור על החלות, הנובע מתהליך ההגירה, ובין ההכרח לקבל עצמות, הנובע מתהליך הקליטה וההסתגלות. הערכת אישיותם של המעורבים בסיבת המרידות, מאפשרת פתרון לקונפליקט

43 עיין על הפולמוס סביב חלקם של הלפרן או רוקח לגבי ראשון-לציון.

האקוטי וחומכת במגמה להתעלם מן המשימות הנוגדות והסותרות שבמצב מיוחד זה של הגירה וקליטה.

ח. מעניין לציין, שבשתי המרידות הצליחו המורדים ובשתייהן הסתיים המאבק בהעברת הפקיד האחראי לפי בקשתו שלו. אולם ויתור זה לא היה אלא נסיגה זמנית, כדי לצאת בהתקפה מחדשת שהתבטאה במדיניות חדשה. ואמנם בתגובה מכרעת זו התבטא גם קיטוב-העמדות, שלבש את ניסוחו האידיאולוגי לאחר שנרגעו רוחות-המרד. בקיטוב-העמדות האידיאולוגיות שלאחר המרד הסתיימה פרשת המרידות—אך בנקודה זו גם נמצא את ההבדל הבולט, ואולי גם היחיד, בין מרידת המהגרים בארצות-הברית ובין מרידת המתיישבים בראשון-לציון.

דימויו של המהגר בעיני קולטיו

והתגובה על המרד בארצות-הברית

על המתח אצל העוסקים בקליטת המהגרים מעידה העובדה שאנשים אלה, אשר הקדישו מנחם ומזמנם לתפקיד זה, נשכרו מהר מאד והתפטרו מתפקידם. כך מיכאל הלפרין, שהתנדב לנהל את ארגון העזרה לפליטים והתפטר לאחר זמן קצר,⁴⁴ וכך גם א"א לוי, אשר פעל כמתנדב טרם נתמנה לשמש כמזכיר ה־Hebrew Emigrant Aid Society.⁴⁵ חילופין תדירים אלה ביטאו את הלחץ הרב בו עמדו העוסקים בארגון קליטת המהגרים. אך הם מעידים גם על המעורבות הרגשית, שהגבירה את המתח בהם ובהתנהגותם עם הפליטים והעלו חששות לקראת הבאות בעתיד הקרוב ביותר. מתח רגשי זה בלט כבר בכרדי; וחלומות הבהלה של פרידלנדר, נציגה של האליאנס הווינאית, הם עדות החרפה ביותר למתח ההולך ומצטבר אצל מי שנפגש פנים אל פנים עם מצוקתם של הפליטים.⁴⁶ דומה לכך היה מצבם של העוסקים בקליטת המהגרים. ואמנם, כבר בספטמבר 1882 הזהיר א' לוי את נשיא היא"ס מפני האיום של הגירת עניים, שאיים על יהדות ארצות-הברית והלך והתחזק על-ידי עצם קיומו של ארגון לעזרת הפליטים. במכתב זה—שנתן לו פרסום ברבים⁴⁷—תבע המזכיר את הפרדת הרשויות, זו העוסקת בקליטת מהגרים וזו העוסקת בתמיכה בעניים. הדרישה להפרדה זו עמדה על ההבחנה בין הפליטים 'שיש להם עתיד בארץ זו' לבין האחרים 'שאינן להם עתיד בארצות-הברית או בכל ארץ אחרת'. הבחנה זו התכוונה, בסופו של דבר, לא רק להפריד בין העניים שנעשו פליטים לבין המהגרים שנוזקו לעזרה בקליטתם—אלא לבטל כל מסגרת מיוחדת לקליטת מהגרים. ברקע הדרישה עמדה ההנחה המפורשת שתנאי-החיים של יהודי רוסיה יצרו אמנם אצל רבים הרגלים של 'שנווררות כרונית' ('permanent pauperism'), אשר על-פי החוק הסוציולוגי 'הפכו בדרך השני והשלישי ל'מחלה מוסרית', בין שזו עוברת בדרך של תורשה ובין שהיא מתפשטת כדרך המחלות המידבקות.

Jewish Messenger, LII (Sept. 13, 1882), no. 11, p. 4 44

Report of the President for 1882, HEAS, New York 1882, p. 11 45

M. Friedlander, *Fünf Wochen in Brody unter jüdisch-russischen Emigranten—Ein Beitrag zur* 46

Geschichte der russischer Juden ver folgung, Wien 1882, p. 18

Jewish Messenger, LII (Sept. 8, 1882), no. 10, p. 2 47

להנחה זו הצטרפה הנחה נוספת, לפיה נחשבו המהגרים שלא הצליחו לצאת לרשות עצמם עד אותו מועד 'פסולת של ההגירה' ('the dregs of the emigration'). על-כן, המשך קיומה של היא"ס היה בה כדי לעודד את ריכוזם של מהגרים כאלה בעיר. הערכה שלילית זו לאישיותם של המהגרים ולהתנהגותם לבשה ביטויים חריפים יותר אחרי המרד, כאשר הזכירו לפליטים בלשון של לעג והתמרמרות את חוסר גבורתם להגן על עצמם בהיותם ברוסיה—בשעה שהם הפגינו רוח לחימה בהיותם בארצות-הברית—מקום שהעניק שמירה על בטחונם ועזרה לקיומם.⁴⁸

תגובה שקולה יותר אך כנה מאד למרד הפליטים היתה בדבריה של אמה לצרוס. דבריה מכוונים היו לנוהגים שהתגבשו בארגון העזרה לפליטים וביקשו להעריך הערכה ביקורתית את משמעותם. דבריה נכתבו שלושה ימים לאחר המרד, אך אין הם תגובה ספונטאנית לתקרית, אלא מעין סיכום של הרהורים, ספיקות והתלבטויות, אשר שוב לא יכלה לכבוש אותם. מיד לאחר המרד היא נתנה להם פרסום ברבים.⁴⁹

מסקנתה של אמה לצרוס היתה שתקרית זו מחייבת אמנם ריפורמה יסודית בארגון העזרה למהגרים. היא הסתייגה מן ה'מותרות של מוסר' ('moral luxury'), היינו ה'יוזמה המודמנת' של בעלי-אמצעים, שיכולים היו להרשות לעצמם להיטיב עם אחרים. על מקומה של ה'פילנתרופיה חסרת-הדעת' ('ignorant philanthropy') היא ביקשה להעמיד את ההתערבות המבוססת על המדע ומבוצעת בידי אנשים מאומנים לכך. באזהרה זו מפני יוזמתם של בעלי-אמצעים ורצון טוב אין חידוש. היא נשמעה ביהדות אנגליה עוד בסוף שנות החמישים, כאשר חששו מפני משמעותה הציבורית של יחמה אישית במתן תמיכה לעניים זרים. כבר אז הועלתה התביעה למסד נכונות זו למתן עזרה ולהעמיד את השימוש במשאבים אלה בכעין פיקוח ציבורי. המודעות לגבי משמעותה הציבורית של יוזמה לא מבוקרת זו זרזה בשעתה את הקמת ה-Jewish Board of Guardians בלונדון בשנת 1859,⁵⁰ כפי שקדמה בניו-יורק את התאחדותן של אגודות הצדקה השונות למסגרת אחת, היא ה-United Hebrew Charity, שהוקמה בשנת 1874. ההסתייגות התייחסה או ליוזמה הלא-מבוקרת בענייני צדקה והשאיפה לארגון כולל של מוסדות הצדקה השונים במסגרת אחת, ששאפה בראש-ווראשונה לאפשר מעין פיקוח ציבורי כדי להשתמש במשאבים אלה בצורה שיטתית ויעילה יותר ועל-פי מדיניות מוסכמת מראש. אך לא זאת היתה הסתייגותה של אמה לצרוס מן הפילנתרופיה שברשות היחיד, כפי שהעלתה אותה מיד לאחר מרד הפליטים. כאן היא כפרה בעיקר שבמסורת הפילנתרופית. ומה שעד אז היתה הסגולה האנושית של המאמצים לטובת הפליטים, נעשה מעכשיו לטעות המסכנת את העיר. כי האהבה קלקלה לדעתה את דרכי קליטת הפליטים ובה סיבת המשבר. ובלשונה: 'The errors... spring from an excess rather than a lack of'

Jewish Messenger, LII (Oct. 20, 1882), no. 16, p. 1 48

American Hebrew, XII (Oct. 20, 1882), no. 10, pp. 114-115 49

על הדיונים לקראת הקמת ה-Jewish Board of Guardians בלונדון ראה הפולמוס מעל דפי ה-*Jewish Chronicle*: 169; 163 (Jan. 29, 1858), p. 52; 160 (Jan. 8, 1858), p. 32; 166 (Jan. 1, 1858), p. 23; 170 (March 12, 1858), p. 100; 171 (March 19, 1858), p. 110; 171 (March 26, 1858), p. 118; 174 (April 16, 1858), p. 142; 176 (April 30, 1858), p. 156. על הדיונים לאיחוד מוסדות הצדקה בניו-יורק עיין: קלנר, פילנתרופיה (לעיל, הערה 1), עמ' 156 ואילך.

'sympathy'. 'פילנתרופיה חסרת דעה זו' מתעלמת מחוקי-הטבע ומחוקי-הסלקציה הטבעית. ומשמעותה הציבורית של יוזמת המטיבים היא 'השמירה המלאכותית על החלשים והעצלים'. בעמדה זו הסתמכה אמה לצרוס במפורש על דרווין וספנסר, והיא הודהתה בגלוי עם חידושיה של הדרוויניזם החברתי ומסקנותיו. ביקורתה לא התייחסה עוד לעניין זה או אחר בדרכי הטיפול במהגרים—אלא לעצם יסודותיה של המסורת הפילנתרופית. מסורת זו הטילה על האדם את חובת העזרה לזולת, באשר הוא אדם. היא גם העניקה לנזקק את הזכות לעזרה זו, באשר הוא במצוקה. אך במקומה של מסורת ממושכת ומפוארת זו, ביקשה א' לצרוס להעמיד את ההתערבות-החברתית על חוקי הטבע המפקירים את החלש לגורלו האכזרי והמלמדים לסרב למתקשים להתקיים. מכל מקום, רק בעל אופי חזק ביותר יכול לעמוד בפני הפיתויים של תמיכה ואהדה בלא שיעור. על כן חייבים להעמיד סייגים לאהדה הניתנת לפליטים, ויש לקבוע הלכות ברורות בקליטת מהגרים גם לגבי ניהול 'מקלט זמני' זה, המיועד לשמש תחנת-מעבר בהסתגלותם של המהגרים למקום קליטתם. מכאן מסקנתה הראשונה בהלכות קליטת מהגרים: רק תמיכה המחשלת את האופי מותר להעניק למהגר. מן הדין אפוא שזו תהיה משולבת תמיד בחינוך ובעבודה.

מעיקרון זה נגזרו המלצותיה של אמה לצרוס:

- א. יש לחייב את המהגרים לעשות בעצמם לקיומם במחנה-הפליטים, כגון בעבודה במטבח, בנקיון-המחנה, במכבסה וכדומה. יש גם לשתף אותם בתפקידי הוראה וחינוך הילדים.
- ב. יש להתקין תקנות ברורות להתנהגותו של המהגר במחנה-המעבר. אך אלה מחייבות גם את מנהל-המחנה להבטיח את התנאים לקיומן (כגון תנאים סניטאריים המאפשרים שמירה על הסדר והניקיון) ולפיקוח יעיל וקפדני על ביצוען (כגון, מספר מספיק של ממונים ופקידים לשמירת הסדר והמשמעת).

ג. הילדים והמבוגרים כאחד חייבים ללמוד עוד בהיותם במחנה-המעבר. לימוד זה כולל לא רק את השפה, הנימוסין והנהגים האמריקניים, אלא בראש-וראשונה את המשמעת של סדר וארגון. וכפי שיש להעניק לילדים מסגרת של חינוך, כך יש להעניק למבוגרים אפשרות של תעסוקה. יש להודות כי הצעותיה של אמה לצרוס לריפורמה בדרכי הקליטה של הפליטים, סבירות היו בהחלט. ודאי, לא היה כל פגם בנסיונה להרחיב את תחום יוזמתו ופעילותו של המהגר, גם בשלב זה בתהליך קליטתו—המבוסס במהותו על חוסר התמצאותו של הפליט, על ציפייה פאסיבית לעזרה שתבוא מידי אחרים ועל היתות מוגברת להבטחת קיומו, אשר לא פעם תפגע באותו סדר ובמשמעת אשר הרגשת ביטחון מסוגלת לה. במכתבה של אמה לצרוס הביאה תיאור מזעזע על להיטותם של המהגרים לצבור שאריות-מזון ולהתביאם באולמי השינה ומתחת למיטה—נוהג המשקף נאמנה את נפשו של הפליט—אך הוא אינו נסבל גם בעיניה של משוררת עדינת-נפש כמוה. רתיעתה זו של אמה לצרוס מפני הרגל כזה מפגינה את התהום המפרידה בין המהגר לבין שליחי-הציבור הקולט. זה מול זה ניצבו נפשו השבורה של אדם למד נסיון של סבל ומצוקה ולעומתו משטר שביקש לשמור על הסדר והניקיון. אך יש להוסיף ולהדגיש שבהצעותיה של אמה לצרוס לא ביקשה רק להביא לידי סדר ומשמעת של נקיון, אלא היו בהן בשורה לעמדה יסודית חדשה, כי כוונתם היתה בראש-וראשונה לשמש מכשיר שבעזרתו ניתן היה לאפשר את תהליך

הסלקציה הטבעית בקליטת המהגרים. פירושו של דבר: כל המסוגל למשמעת ונאחז באותן האפשרויות של תעסוקה ולימוד שמעניק לו משטר מחנה-המעבר, העיד כביכול על רצונו ועל יכולתו להסתגל לתנאי הארץ החדשה. העמדת נוהגי הקליטה על חינוך ועבודה חיונית מאפשר תהליך של סלקציה טבעית שתפעל על פי דרכה; מי שמנסה להקל על הסתגלותם של הפליטים מתוך רגשות של חסד ורחמים פוגע בתהליך זה של סלקציה טבעית ומתחייב כלפי המהגר לדבר שאין לו סוף—ולדעתה אין בכך ברכה לחברה. מכל מקום, גם הנסיון המצומצם של לימוד התפירה לבנות הוכיח שהצעות לימוד ועבודה הן מכשיר לסלקציה טבעית. על-פי נסיון זה אפשר להגיע למסקנות ברורות:

Under proper management, there would be no difficulty in identifying the wilful drones and the maliciously insubordinate. In all cases, where employment has been provided and unreasonably rejected, further aid should be peremptorily and inexorably refused. It would be far better to fill the prisons with Jewish convicts, than to allow these spirits of evil to ferment the whole mass of the emigrants with their poisonous leaven.

סיכמו של דבר: ההזדהות עם עקרונות הדרוויניזם החברתי והערכת-ההסתגלות למשמע של חינוך ועבודה כמכשיר סלקטיבי בקליטת המהגרים, הינן מצדיקות מראש הפסקת כל התערבות לקליטת המהגרים, עליו הוחלט סמוך לאחר מרד הפליטים כאשר היא "ס החזירה את התמיכה בפליטים למוסדות הצדקה (נובמבר 1882) והפסיקה להתקיים במרס 1883.⁵¹ הן מוסיפות גם הצדקה שלאחר-מעשה להחלטתם של הארגונים הכללי-יהודיים, שבועידתם בווינה ב-1882 החליטו על החזרת הפליטים שנשארו בברודי, לרוסיה.⁵² עצם הבריחה אין בה הוכחה מידית להסתגלות והיא מצביעה על כך שלא מדובר עוד במהגר, אלא בעניי המבקש להתקיים על הצדקה. בשעה שהמהגר נראה בעיני הציבור הקולט כעניי המבקש להתקיים על התמיכה של אחרים—הרי אז נפסק כל ארגון ההגירה או תכנונו. ואולי יותר מזאת: הדימוי השלילי של המהגר כעניי הוא ביטוי להתנגדות להגירה.

הדימוי של העולה בעיני חובבי ציון והתגובה על המרד בארץ-ישראל

ההסתייגות המפורשת מהגירת המונים, שהיתה פועל-יוצא מן החששות מפני הגירת עניים, מצאה ביטוייה בלשון לא פחות חריפה גם בעניין העלייה לארץ-ישראל. גם כאן נדרש העולה להוכיח מראש את יכולתו לעמוד ברשות עצמו, כשם שבארצות-הברית העלתה כבר בשלב מוקדם ההגירה את הדרישה להגירה סלקטיבית. על עקרון זה עמדה הנכונות לשיתוף הפעולה של יהדות ארצות-הברית עם המנהיגות הכללי-יהודית של אירופה. כך, כבר בשנת 1869—כאשר הושג

Ninth Annual Report of the Board of Relief of the United Hebrew Charities of the City of New York, 51
New York 1883, p. 13
עיין לעיל, הערה 1.

לראשונה הסכם על כך בין 'ועד הנציגים של בית ישראל באמריקה' וראשי האליאנס בפאריס;⁵³ זאת היתה עמדתו של ועד הנציגים גם לקראת כנס הארגונים הכלל-יהודיים בכריסל ב-1874, כאשר סברו כי יוזמתו של פיישוטו עוררה להגירה המונית; כך היתה עמדתו של ועד זה גם לקראת הכנס הכלל-יהודי שעמד להתכנס בפאריס ב-1878.⁵⁴ אלא שדרישה עקבית זו לא עמדה בפני הלחצים להגירה המונית בראשית שנות השמונים. במקום הנכונות המתמדת לתמוך בהגירה סלקטיבית, באה ההתנגדות הנמרצת לכל ארגון שנועד להגירה. אי-היכולת לארגן הגירה סלקטיבית היא שהעלתה את התביעה הנמרצת להעמיד את ארגון הקליטה על יסודות אשר לא יפגעו בתהליך של הסלקציה הטבעית. לשון אחר: הכשלון להבטיח את השמירה על עקרונות של ההגירה הסלקטיבית הוא שהביא לאחר מרד המהגרים את התביעה הנמרצת להפוך את ארגון הקליטה עצמו למכשיר סלקטיבי. כי אותה שמירה קפדנית על עקרונות סלקטיביים בארגון ההגירה—אשר המשא-ומתן שבין ארצות-הברית ואירופה לא הצליח להשיג—תושג רק כאשר אי-נכונותה המוצהרת של יהדות אמריקה להקל על קליטת המהגרים תיהפך בעצמה לגורם מרתיע ותגביל את הרצון להגירה. כי ככול שהנכונות לעזור התקבלה כגורם מעורר הגירה על-פי סלקציה שלילית (היא הגירת העניים), כך הסירוב למתן עזרה לפליטים עתיד היה לפעול כמכשיר סלקטיבי; ואז—רק אלה שהיו מסוגלים להגר ולהסתגל בכוחות עצמם הם—שעתידים היו להגר. תמורה בולטת זו מן המסורת ההומניטארית של מתן עזרה לפליט באשר הוא במצוקה של מהגר, אל הסירוב לארגון ההגירה, המתבסס על חידושם של דרווין וספנסר, אפשרית אמנם; זאת, משום שלגבי יהדות ארצות-הברית לא היתה ההגירה חיונית לקיומה. ובשעה שהסולידריות הכלל-יהודית התגלתה כפגיעה בה עצמה ובמעמדה בחברה האמריקנית, הרי התנגדותה להגירת פליטים-עניים באה מעצמה.

אך תהליך זה של מעבר מארגון הגירה סלקטיבית אל מבחן ההסתגלות כמכשיר סלקטיבי היה מורכב יותר באשר לארץ-ישראל. אך הדבר לא נבע מדימוי המהגר בעיני החברה הקולטת. לאמיתו של דבר, לא היה תיאור התנהגותם או תכונות-אישיותם של המהגרים—כפי שניתן בעיתונות היהודית באמריקה—ביקורתי יותר מתיאור התנהגותם של העולים לארץ—כפי שהופיע בעיתונות העברית שבמזרח-אירופה ובארץ-ישראל. לא היה הבדל גם בין המרד בניו-יורק והמרד בראשון-לציון—אלא בקיטוב העמדות האידיאולוגיות שבא לאחריהן. קיטוב זה מצא את ביטויו עוד בתגובה המידית על המרידות. כי בשעה שאמה לצרוס ביקשה במכתבה להשפיע על הפילנתרופים היהודיים בארצות-הברית (כגון, יעקב שיף) להתגבר על הסנטימנטים של חסד ורחמים והיא הפנתה אותם אל החידושים המדעיים של הביולוגיה והסוציולוגיה החדשה—כך קרא יהושע אייזנשטדט⁵⁵ לעורר מליצי-יושר למתיישבים המתמרדים והוא היפנה אותם אל המסורת העתיקה של 'תורת ישראל', שאינה מרשה לבניו להיות 'עבדים לעבדים'. איתנה ובלתי-מעוררת היתה גם תקוותו כי 'לא אלמן ישראל מרחמים אשר לא ידרשו נפש דל בעד נדבת ידם'. מכאן יצאה קריאתו אל חובבי ציון:

53 עיין: י' קלנר, ראשיתו של תכנון חברתי כלל-יהודי, ירושלים 1974, עמ' 31 ואילך.

54 עיין: קלנר, פילנתרופיה (לעיל, הערה 1), עמ' 65-70, 159.

55 הצבי, ג (א' באב תרמ"ז), מס' 19, עמ' עד-עה.

קומו נא, התיצבו נא, ריבו ריב אחיכם . . . הרבו מליצים על הנדיב והתחננו לפניו . . . כל זמן שלא יכבדו אנשי המושבות בערך הכבוד לכל אדם באשר הוא אדם, אין תקוה לא למושבות ולא להישוב.

כאן זכותו של האדם שיש להגן עליה בכוחות החסד ושם חוקי הטבע המעניקים כוח לחוקים בלבד. ובדומה: קריאתו של אייזנשטדט, היתה פנייתו של מ"ל לילינבלום, שבמכתבו אל ארלנגר ביקש להשפיע על רוטשילד. בלשון מכתבו: 'אם הקולוניסטים הם דור המדבר . . . אל לכם לדרוש מהמון העם להיות את אשר לא יוכל לפי מצבו'. ועל-כן הוא מבקש מגדולי העם 'להדבק במדותיו של הקב"ה, השוכן אתם בתוך טומאותם'.⁵⁶ ובאותו סגנון היו דברי מערכת 'המליץ', בתארה את תגובת הנדיב לאחר המרד. שם נאמר שהנדיב הבין 'כי יתומים אלה אשר גדלו כל ימי נעוריהם תחת אם חורגת אינם יכולים להתרפאות פעם אחת' ועל כן 'אחז במידתו של הקב"ה ואמר לא אשחית בעבור העשרה'.⁵⁷ ובסופו של דבר השיב הנדיב להם 'את חסדיו' ונהג בהם 'במידת הרחמים'.⁵⁸

ניגוד חריף היה אפוא בתגובה. יש שהסתמכו על חוקי-הטבע, כפי שדרוויץ גילה אותם וכפי שספנסר פרש אותם בתורתו החברתית; ויש שהשתיתו השקפתם על מידות החסד והרחמים של הקדוש-ברוך-הוא, כפי שלימדה אותם תורת ישראל. ניגוד קוטבי זה לא נוצר אלא משום שהפתרון שניתן היה להציע באשר להגירה לארצות-הברית, לא נתאפשר בארץ-ישראל, אלא תוך ביטול הרעיון של ישוב הארץ בלבד. הרתיעה מפני הגירה המונית ובלתי-סלקטיבית הגבירה ביהדות אמריקה את מאמצי ההתגוננות, הבליטה את הדימוי השלילי של המהגר העני והצדיקה את הנסיגה המחולטת מכל רעיון של ארגון הגירה יהודית. הוא הדין בחינוכיותה של העלייה לארץ-ישראל שאילצה את חובבי ציון לפתח מערכת מגוונת של טיעונים—ובלבד שלא תיפגע הסולידריות עם העולה, עם מצבו המיוחד ועם התפקיד הלאומי שהוטל עליו. מכאן נבעה המגמה לא ליחס את התנהגותם של המורדים ותומכיהם לתכונות אישיותם בלבד. התנהגותם הבלתי-רגילה הוסברה בתנאיה הבלתי-רגילים של הארץ או במשימות המיוחדות של מניחי היסודות. אך גם במגוון הרב של טיעונים והסברים בולט כאן הדימוי השלילי של העולה העני. ותגובת מערכת 'המליץ' על מרד המתיישבים לא היתה רק ביטוי מובהק למגמה זו, אלא גם להזדהותה של יהדות מורח-אירופה עם מתקיפיה מן המערב.⁵⁹

במאמר הובלטו 'המדות הרעות והנימוסים המאוסים' אשר נעשו כמעט לטבע שני. צוינה בו 'הקנאה הקשה . . . הטבועה בנפש האיש ההמוני מבני ישראל וביחוד בין יהודי פולין אשר גדלו ונתחננו ברחוק מקום מן הישוב ומן התרבות ומדרך ארץ'. המאמר מדגיש את 'מומי הנפש' האלה, אשר בלטו כבר במקום 'שמוראה של מלכות שפוכה על הבריות'. אך הן מעוררות דאגה, כאשר המוני יהודים יעברו אל 'ארצות החופש באמריקה' או יעלו לארץ-ישראל 'במקום שהממשלה רופפה'. מכל מקום, לא נתגשמה התקווה 'שאורא דארע דישראל' תחקן מומים אלה. וגרוע מזאת:

56 המכתב הוא מיום כ"ח באלול תרמ"ז. אני מצטט לפי: כתבים אוטוביוגרפיים (לעיל, הערה 13), עמ' 48.

57 המליץ, כו (ג' באייר תרמ"ז), מס' 83, עמ' 873.

58 שם, מס' 121 (כ"ב בסיון תרמ"ז), עמ' 1276.

59 'ראשון לציון—הנה הנם', שם, מס' 83.

הרוח של התרפקות והתרפסות בפני 'איש נכרי' התהפכה מיד, 'ואם איש מקרב אחיהם כמוהם יקימו להם'—הם קמים ומורדים. 'ויקהלו עליו כקרח ועדתו ויקראו: כל העדה קדושים ומדוע חתנשאוו? מסקנתו של 'המליץ' היתה חד-משמעית: 'בני קרח החולקים על הכהונה עוד לא מתו ובני אקמצא ובר קמצא עוד לא תמו מקרבנו'. וגם לאחר שמאמר זה עורר ביקורת, חזר 'המליץ' והדגיש את 'המדות המגונות הקשורות בלב עמנו' בהן ראה את מקור מרד המתיישבים.⁶⁰ ביקורת דומה נשמעה גם במכתב שנדפס בעילום שם מחברו. הכותב 'איננו מבני הקולוניא', כפי שהדגישה המערכת מאוחר יותר. אך האיש העיד על עצמו ש'נהירין [לו] רוח כל אחד מבני ראשון לציון ודרכיהם בכל פרטיהם';⁶¹ עובדה שהמערכת אישרה אמנם לאחר-מכן.⁶² וכך העיד:

רעה חולה הוא בבני עמנו, כי לא יחפצו להרכין ראשם לפני הגדול שבחבורה, והרעה הזאת ראיתי בין בני המושב עוד בשנה הראשונה להתיסדותו והוכחתי אותם כמו פי וגם בדפוס... כל איש אשר אהבתו לישוב א"י לא הכתה אותו בסגורים הוא יבין כי בלי אורגאניזאציאן ובלי דיסיפלין חזקה, לא יוכל שום מושב להתקיים אפילו שעה אחת.

קימו של המושב דורש ארגון ומשמעת—'כי אלמלי דיסציפלין הלא איש את רעהו חיים בלעו'. ועל כן 'מחויבים' היו בני-המושב לשמוע בקולו של הפקיד. גם אם בהערכת הכותב, פקיד זה הוא 'איש בינוני', ואולי 'שגה באיזה דבר'.⁶³ בעל המכתב הטיל את מלוא האחריות על הילפרין, שלל את זכותו לתת פרסום למצבה של ראשון-לציון ולעג ל'יוצא ירך הבילויים', ששאפו להקריב את עצמם על 'מזבח הרעיון הקדוש' ולא היו מוכנים לשאת את עולו של משטר. וכאן רמו על חלקם של פנינה בלקינד ואחיה ישראל, 'הילד הגדול הזה העושה מעשה נערות זה ארבע שנים', כגון 'לשון הרע, רכילות ומלשינות' ששלח לפאריס.⁶⁴ וכפי שתודעת חומרתה של המצוקה העלתה אחרי המרד בניו-יורק את 'זכרון ימי הקומונה בפאריס',⁶⁵ כך התגובה על מרד המתיישבים העלה באגודה של פועלי ראשון-לציון סימן לקומוניזם. המחבר הסתייג מכל אגודה, 'שיש בה אפילו קורטוב אחד של האגודות הסוציאליות אשר פרו וישרצו באנגליה ואמריקה'. מעניין לציון, שגם מבקרי העמדה המיוצגת על-ידי מערכת 'המליץ' לא כפרו בדימוי המקובל של הפליט העני והם ניסו להבליט שהמתיישבים לא השתייכו לקבוצה זו. דבר זה כולט בדבריו של צבי לבונטין, אשר בעת המרד מילא תפקיד של מתווך ומרגיע.⁶⁶ בתגובתו על דברי 'המליץ' הציג את מרבית בני ראשון-לציון כ'אנשים מלומדים, בעלי תורה וחכמה, בעלי תרבות ודרך ארץ, שלמדו בבתי הספר הגבוהים באירופא וגמרו חוק לימדיהם'. המתיישבים גם אינם פליטים: 'הנכבדים האלה לא ברחו מארץ מולדתם מפני חמת

60 שם, מס' 97 (י"ט באייר תרמ"ז), עמ' 1025.

61 שם, מס' 112 (י"א בסיון תרמ"ז), עמ' 1177.

62 שם, עמ' 1175.

63 שם, עמ' 1177. ועיין דברי ז"ד לבונטין שנאמרו לאחר-מכן: לארץ אבותינו (לעיל, הערה 20), במהדורה 4, עמ' 119.

64 המליץ, כו (י"א בסיון תרמ"ז), מס' 112, עמ' 1178.

65 *American Hebrew*, XII (Oct. 20, 1882), no. 10, p. 119.

66 עיין על כך במכתבו של מיכל היילפרין, המליץ, כו (י"ט באייר תרמ"ז), מס' 97, עמ' 1024.

המציק . . . ורק אהבתם לארה"ק אלצה אותם לעזוב את מקור מחייתם בארצם'. הם גם אינם עניים:

הישרים והיקרים האלה צררו צרור כספם בידם [רוב בני ראשון-לציון הביאו עמם איש-איש לא פחות מחמשת אלפים רובלים כסף] אבל אי-הנסיון, ואי הדעת את טבע המקום ותוכן החוקים [בלע את רכושם והם] נשארו בידים ריקניות, ונאלצו לדפוק על פתחי נדיב כי ילוה להם את הדרוש [ההדגשה במקור].

וכך גם בעלי-האדמות בעין-הקורא הם 'אנשי שם בעלי צורה' והם 'לא פלטו עם פליטי ליטא, ולא ברוחו עם מברחי פולין' (ההדגשה במקור).⁶⁷ יש להבדיל בין הדימוי של עניים מרודים הנתמכים על-ידי אחרים לבין בעלי-אמצעים ומשכילים, אשר רק חוסר נסיונם בארץ-ישראל הפך אותם למבקשי הלוואות. כך גם מרדס של המתיישבים אינו מעיד על אופיים של אנשי ראשון-לציון, אלא על המצב המיוחד והבלתי-רגיל, שהביא אותם להתנהגות בלתי-מקובלת. בלשון מכתבם של צבי לבונטין, פייבל הייסמן דוד זיינברג:

ישנם רגעים בחיי האדם הפרטי ובחיי הקיבוץ אשר אין בכח האדם לכלוא את הרוח, ואם יקרה מקרה ברגעים אלה, מקרה אשר בכוחו למשוך אחריו את האדם ולהרעיש את לבבו, אזי יאבד את הגיונו ונשא הוא ביד המקרה אל כל אשר רוחו ללכת, וכן קרה הדבר בראשון לציון.⁶⁸

ברוח דומה היתה גם עמדתו של זלמן דוד לבונטין.⁶⁹ הוא העיד על 'טובי' בני ראשון-לציון, כי 'חפצים הם בסדר משטר נכון ומוכנים המה בכל יום להכנע תחת דיסציפלינה נאותה הנוסדת על דעת הענין'. הוא הסביר שהתגובה הראשונה התבססה על 'תכונת אחינו בני רוסיא' ועל 'כך היה מקום ל'השערה הראשונה', שהטילה את האחריות למרידה על המתיישבים, כפי שנהגה מערכת 'המליץ' ובמיוחד הכותב האלמוני. המעניין בהסבר זה שגם הוא לא שלל את הדימוי של 'תכונת אחינו בני רוסיא'—ורק לאחר שקיבל עדויות נוספות הוא למד לדעת ש'המעשה הזה יוצא מגדר הענינים הרגילים'. על כן לימד זכות על המורדים וטען נגד הפקיד 'שלקח את ההנהגה ביד חזקה'. גם החששות בפני הקומוניזם לא היו מבוססות בעיניו—ומה שנראה כקומוניזם אינו אלא המצב המיוחד של שכירי-יום רווקים הגרים 'בדירה כללית וחיים באגודה אחת'.⁷⁰ להגנתה של 'אגודת הפועלים' יצא יהושע אייזנשטדט.⁷¹ הוא ראה סכנה בעלילה על קומוניזם ומחה על דברי המכתב האנונימי 'הבונה היכלי קומוניזם על קרקדי בני ישיבה'. הוא הבליט את שיתוף-הפעולה שהיה קיים בין הפקידות ואגודת הפועלים. מכל מקום, לאחר היותו בראשון-לציון הוא העיד על אנשי האגודה שהם 'על פי רוב . . . אנשים חרדים לדבר ה' ואחדים מהם מדקדים

67 שם, מס' 121 (כ"ב בסיון תרמ"ז), עמ' 1272-1273.

68 שם, עמ' 1274.

69 שם, עמ' 1277.

70 שם.

71 'אלהים פתרונו', המליץ, כו (כ' בתמוז תרמ"ז), מס' 145, עמ' 1530-1531.

בדברים קלים'—ואין 'נס הקומוניזם על ראש האגודה'.⁷² אייזנשטדט שלל את חלקו של היילפרין בהקמת האגודה והאגודה נוסדה לדבריו עוד שלושה חודשים לפני בואו של היילפרין, שאינו 'נמנה בין בעלי האגודה'. לדברי אייזנשטדט, נוסדה האגודה 'בשביל טובת הקולוניסטים, להמציא לנו עובדים תמיד ושלא ירימו הערביים ראש, בידעם כי מבלעדם אין להשיג פועלים'. הימצאותם של פועלים היה צורך ההתיישבות הקיימת וצורך ההתיישבות העתידה, אשר 'רק ע"י אנשים אשר לא באו בעול אשה ובנים ומחסורם מעט' יכולים לבנות אותה 'כידוע לכל הנמצאים פה'.

המעניין בתגובתו של אייזנשטדט, שגם הוא השתדל לתקן את העיוות בדימוי של אגודת הפועלים, על-ידי הבלטת התנאים המיוחדים של התיישבות יהודית בתקופה זו. בטיעונו זה הבלית את הצורך לאי-תלות בעובדים הערביים, שתוכטח על-ידי צעירים רווקים, שלא ביקשו 'חיי עונג באמריקה'. אגודתם לא באה אפוא לספק שאיפות קומוניסטיות, אלא לספק את צורכי היישוב ולפתח את ההתיישבות היהודית. אך ככל שכוונתו של אייזנשטדט היתה טובה וככל שעדותו היתה כנה, הוא התעלם מהעובדה, שעצם בואו של היילפרין למקום והעידוד אשר איש בלתי-תלוי כמוהו העניק לאגודות הפועלים—הפך אמנם בני-ישיבה אלה למורדים במלכות הפקידות, גם אם לא התכוונו אלא למצוא מקום עבודה.

עמדת 'המליץ' בפרשת המרד בראשון-לציון היתה ברורה. כפי שקרא העיתון לאנשי ראשון-לציון בראשיתו של הפולמוס: 'לכו לסבלותיכם',⁷³ כך סיים את הפולמוס בהזדהות עם בן-יהודה, שדרש מן המתיישבים להסתפק 'ברעיוני עבודה פשוטים בלי כל מחשבה זרה אחרת'.⁷⁴ גם בכך חזר 'המליץ' על עמדתו בהסתייגות שהעלה מ'נערי בני-ישראל' ש'חלמו חלום ולא ידעו מה הוא ויחזו להם משאות שוא ומדוחים לתקן עולם בסדרים חדשים אלה';⁷⁵ וכאשר הזהיר את אנשי ראשון-לציון 'שלא יוסיפו ללכת אחרי חלומות השוא אשר מחלמים להם אנשים פוחזים ומתעתעים מקרבנו'.⁷⁶ הסתייגות מפורשת זו מן הנסיון לשלב בתוך השאיפה ליישוב ארץ-ישראל גם את השאיפות החברתיות, לבשה צורה חריפה ונמרצת אצל א' בן-יהודה, מיד לאחר מרד המתיישבים.⁷⁷ בן-יהודה הזדהה הזדהות שלימה עם גזירות הנדיב שהתנה את המשך תמיכתו בהסכמה מפורשת בשלושה איסורים: שלא לכוון אגודות, שלא לארח אורחים ושלא להעסיק פועלים—אלא בהסכמת הפקידות. בניגוד לרבים, שביקשו לבדוק את פרטי התקרית, גילה בן-יהודה את דעתו שהמאבק לא נועד להוריד את הפקיד אלא 'למען הוריד את הפקידות':

האנשים האלה חפצים להיות בני חרים, וכל פקיד, כאשר הוא פקיד, ירע בעיניהם, ואם אין לנו הצדקה להרשיעם בגלל זה, כי הצדקה לכל אדם לאהוב את החרות, אך עלינו לדעת, כי אין

72 שם, עמ' 1530.

73 שם, מס' 121 (כ"ב בסיון תרמ"ז), עמ' 1277.

74 שם, מס' 155 (ג' באב תרמ"ז), 'חשובה למוכיח'.

75 שם, מס' 12 (י"א בסיון תרמ"ז), עמ' 1176.

76 שם, עמ' 1177.

77 הצבי, ג (כ"ה בסיון תרמ"ז), מס' 14, עמ' פד-פה.

מקום להם במושבות. כי לא ברעיוני חרות תבנינה המושבות ויתכונן הישוב, כי אם ברעיוני עבודה פשוטה.

זאת המסקנה אליה הגיע בן-יהודה, ואם לא ראה זאת מראש,⁷⁸ הרי לאחר המרד היתה מסקנתו ברורה ומוחלטת. לדעתו, פגעה השאיפה לחופש וחרות במשטר, שהיה מחויב המציאות מתנאי הארץ של אותם ימים. לכן רק אלה שביקשו עבודה פשוטה היו מוכנים ומסוגלים לקבל על עצמם משטר זה:

נסיון ארבע השנים הראה למדי, כי לא מאנשים משכילים שהסכינו לחרות ואינם יכולים לסבול עול אדנות עליהם. . . תבנה יהודה. האנשים האלה, כשהם לעצמם, הם טובים ונכבדים. . . וצריכים אנחנו להם אולי כשאור לעיסה. . . ורצויים הם. . . לתמיכה, כי יוכלו לשבת בערי ארץ הקדש. . . כראוי ויאות לאנשי מעלה כמוהם. אך במושבות, הם חרבן, חרבן חרבן. המושבות תיבנה מאנשים, אשר הסכינו לחשוב כל היום, רק להביא לחם ביתם בועת אפם, וכל מחשבה והזיה אחרת, חרות, חפשי, וכדומה לא ידעו.⁷⁹

בניסוח חריף זה של עמדתו, גילה בן-יהודה לא רק את הסכמתו לגזירות שגור הנדיב לאחר המרד ואת הסתייגותו מן השאיפה לכרוך ברעיון ישוב הארץ גם רעיונות חברתיים של חופש וחרות. הוא הביע בניסוח זה גם את עמדתו שהזכות לתמיכה נקנית על-ידי נכונותו של המתיישב למלא אותה תפקיד אשר מטיביו קבעו לו, והסכמתו של המתיישב לכך אמנם היתה המבחן המכריע הקובע את התאמתו לתפקיד שהוטל עליו. מכל מקום, הסכמתו של בן-יהודה להנחה סמויה זו העומדת ברקע גזירותיו של הנדיב, היא שהעלתה את שאלתו הנמרצת של 'י' אייזנשטדט:

למי הצדקה לשים עברים בני חורין עבדים לעבדים? האם מי שמקבל עזרה מרעהו נמכר לו לצמיחות חלילה. לא כן תורת ישראל. . . למי זה הצדקה להתעמר בנפש עברי לצוות לו כי יעבור על המדה היקרה שהנחילונו האבות, היא הכנסת אורחים, ולשלול מאתו מדת הרחמנות שבה מצטיינים ישראל ונשרש בחלבם ודמם. האם בן קולוניסט (המצווה לגרש זר) לא יתהפך במשך הימים לאכזר על כל עובר ארח?⁸⁰

כאן חש אייזנשטדט ככיכול באותה תמורה עמוקה שעברה על הגירת יהודים המונית בדורו כאשר ממדיה של ההתערבות הפילאנתרופית התרחבו בהיקף פעולתם וגדלו האמצעים שהשקיעו למענה. אך תמורה זו העלתה גם הנחות ועקרונות שונים ממה שהיה מקובל במסורת היהודית של גמילות-חסדים ומתנת-עניים. ואם אין בדבריו של אייזנשטדט אלא מחאה נמרצת והם חסרים עוד

78 עוד בשנת תרמ"ב הבלית את ייחודה של התיישבות יהודית בכך שהיא מבטלת את הניגוד הקיים בין האוכלוסיה העירונית והאוכלוסיה הכפרית; זאת—הודות לשנת השמיטה המעניקה לאיכר היהודי 'שנת דרור וחפש מעבודה'. בכך שונה היהודי מן האיכרים באירופה, שהם 'גסים מאוד וכל חיי הרוח זרים להם'. ועיין דברי בן-יהודה, החבצלת, יב, עמ' 62.

79 הצבי (לעיל, הערה 77), עמ' פה.

80 הצבי, שם (א' באב תרמ"ז), מס' 19, עמ' עד.

אלטרנטיבות ברורות ומגובשות למדיניות סוציאלית מפורטת, הרי עצם קריאתו לא רק חיזקה את לילינבלום בפנייתו של הנדיב, אלא שימשו גירוי לבן-יהודה לחזור לנושא ולהבהיר מחדש את עמדתו⁸¹—גם אם דברי מבקריו נשמעים באוזניו כאותם 'הנאומים בעניני החרות שהיו שגורים בפי תלמידי בית הספר ברוסיה' ויש בהם גם מן השאיפה האוטופית 'לעלות השמימה בלי סלם'.

קיטוב-העמדות האידיאולוגיות לגבי היישוב בארץ-ישראל תגובתו של בן-יהודה על פרשת מרד המתיישבים היתה ביטוי לשאיפתו הנועזת להעלות בפני תודעת הציבור חלק מן הסתירות הפנימיות שבנסיון ההתיישבות בארץ-ישראל באותה שעה, שרבים וטובים ניסו לטשטש או להתעלם מהן. את עמדתו הנמרצת בחר להעלות מיד לאחר המרד, משום ש'תולדות מעשיהם' גלויים וברורים עד שאין עוד אפשרות להתעלם ממה שהנסיון של ההתיישבות לימד כבר לאחר תקופה קצרה של פחות ממחצית עשור. במובן זה יש לראות בניסוח עמדתו של בן-יהודה כעין הערכה ביקורתית ראשונה של ההתיישבות היהודית בראשית העלייה הראשונה. הניסוח החריף והקיצוני של עמדתו, לא שלל את הדימוי המקובל של מהגר עני. אדרבה. הוא ראה דווקא בעוני את הסגולה המתאימה למלא תפקיד חיוני ליישוב ארץ-ישראל; וטובים היו בעיניו העניים יותר מבעלי-חלומות שביקשו מה שלא ניתן להשיג. טענתו המרכזית התייחסה ליסוד האוטופי שבתכנית התיישבות זו, שכרכה את האידיאלים של חרות ואהבת-האדם עם הכרח המציאות של יישוב ארץ-ישראל. כי ככול שמשאלות-הלב סובלניות כשהן מרחפות ברקיע, כך המעשים עלי-אדמות אינם 'ותרניים' זה לזה ויש צורך לתת עדיפות ברורה לדבר אחד על פני חברו ויש לקבוע סדר ברור של מוקדם ומאוחר על-פי העדיפות שנקבעה. מכאן הסתייגותו הנמרצת מן הנסיון 'לעלות השמימה בלי סלם'—ניסוח קצר וקולע המבטא את אזהרתו המפורשת מפני השגת האידיאל הנשגב, תוך קפיצה מעל השלבים ההכרחיים להגשמתו. מכאן נבעה הסתייגותו התקיפה מדברי-הביקורת של אייזנשטדט, שהיו דומים בעיניו לנאומים בעניני החרות, 'שהיו שגורים בפי תלמידים בית הספר ברוסיה'.⁸² שניהם חסרים בגרות של אנשי-מעשה, בדומה להסתייגות הלועגת של אנשים שונים מבלקינד, בו ראו את 'הילד הגדול הזה העושה מעשה נערות זה ארבע שנים'.⁸³ לעומת ערכוביה זו שאפינה לבבות שלא היו מסוגלים 'להסתפק בדבר אחד' וניסו 'לאחוז את החבל בשני ראשיו'— העמיד בן-יהודה את הנוער הגרמני, אשר ידע כי למען האחדות הלאומית היה עליו להביא—

לעולה כליל כל הרעיונות היפים האחרים. . . כי להגיע לתכליתם רק הדרך הזאת היא הדרך הנכונה. . . יבוא יום, והתכלית הזאת תהיה בידיהם, ושבו שנית לעבוד את אלהי החרות, והאנושות, והחסד והרחמים ואהבת האדם. אבל עתה, יודעים הם כי רק דבר אחד לפנייהם ומרחקים הם מנפשם כל מחשבה זרה, שאיננה נוגעת להתכלית.⁸⁴

81 'עמא פויזא', הצבי, שם (ח' באב תרמ"ז), מס' 20, עמ' עז-עח; מס' 22 (כ"ט באב תרמ"ז), עמ' פה-פה; 'תשובה על תשובה', שם (ו' באלול תרמ"ז), מס' 23, עמ' סה.

82 שם, מס' 22.

83 בלשון המכתב האנונימי, המליץ, כו ("א בסיון תרמ"ז), מס' 112, עמ' 1178.

84 הצבי, ג, מס' 20, עמ' עז.

מכאן הבחנתו המכרעת של בן־יהודה בין התכלית לבין האמצעים, בין העיקר והטפל. מכאן הסתייגותו המוחלטת מ'חובבי חרות הפרט', אשר לגבם רעיון יישוב ארץ־ישראל הוא אמצעי להגיע לתכליתם.⁸⁵ מכאן משפטו הנמרץ על 'תעתועי הפלחים בני המלכים', אשר 'לא יכלו לשאת כל עול עליהם [ואשר חושבים] כי הנכנע לפני בשר ודם... עובר על מצוות שבתורת האנושות' (ההדגשות במקור). ומכאן הבחנתו הברורה בין המשכיל, שתפקידו לעודד את העם ולשרת אותו בהשכלתו, לבין אותם 'אכרים פשוטים... שאינם יודעים בלתי אם אדמתם המשביעתם רק לחם גשמי וכל תענוגי הרוח, ההשכלה זרים להם'⁸⁶ והם עובדים אותה נאמנה. אך מכאן גם ביקורתו החריפה של בן־יהודה על מצב העניינים בראשון־לציון, שאין בה מפשטותו של איכר העובד את אדמתו, אלא דמות חדשה ומיוחדת במינה של 'אכרים בני מלכים'. דמות זו מנסה לשמור על תכונותיו של משכיל העומד ברשות עצמו ועוסק 'בהלכות עניני המדינות', לפי שקיומו מובטח על־ידי 'נדיבות לכו' של הנדיב ומלאכתו נעשית בידי אחרים. תיאורו של בן־יהודה את המתיישב היא כנראה הביקורת הראשונה החריפה ביותר שנשמעה על משטר האפוטורופוטות; אך היא מבליטה דווקא את משמעותה לגבי המתיישב עצמו, במה שהיא מאפשרת לו להיבנות על־ידי אחרים ונותנת לו לערבב דבר בדבר ולהפוך כל סדר של מוקדם ומאוחר. תיאורו של בן־יהודה הוא קצר ועוקצני. אך ככל שהוא מעורר מחאה והתנגדות, הרי זאת משום שהוא מבליט דבר שאין רוצים לראותו:

אכרים משכילים החיים בני חרי הארץ, הלובשים לפי חקי המדה האחרונה. הפלחה... תשב לפני הפיאנו... והפלח בעצמו יעסוק בעת הזאת בהלכות ענייני המדינות. והתבואה בשדה?... הלא כבר נבא לנו הנביא: יעמדו זרים ורעו צאנם ובנו נכר אכריהם, ואתם... חולצי הרעיון תקראו, מיסדי היישוב יאמרו לכם... הראית בן אדם מה אלה חפצים? דבר קטן, פלח בן מלך, לא יותר ולא פחות! זאת סבת הערבוביה... (ההדגשות במקור).⁸⁷

כך שלל בן־יהודה כל ייחוד בהתיישבות חדשה זו והעמיד אותה בשורה אחת עם תכניות קודמות שכוונו גם הן ליישוב ארץ־ישראל; גם הן היו בנויות על זכות התמיכה מן החוץ ועל עבודת השדה הנעשית בידי אחרים. ואם מלכתחילה התכוונו גם הם לדבר אחד, הרי הנסיון הקצר לימד עד היכן הגיעו בשאיפתם זו. עד כמה שניסוחיו של בן־יהודה היו חריפים ופגעו בלב שאיפותיהם הטובות של המתיישבים, הם הקדימו לגלות את מה שאייזנשטדט עתיד היה לגלות. לא עברו עשר שנים מאז פולמוסו עם בן־יהודה, כאשר גילה אייזנשטדט את אכזבתו המרה מן המתיישבים הראשונים. מתוך כאב הקרוב ליאוש הבליט את פשע השנורות, אשר 'נדבק בהישוב החדש באופן נורא':

אך מתי מספר יש שאינם מבקשים חסד וצדקה, אבל הרוב... מבקשים

85 שם, מס' 22, עמ' פה.

86 שם.

87 שם.

ומבקשים בחשק ותאווה, ואף על דברים שאינם נחוצים להם הרבה... כללו של דבר: כמעט הכל משתדלים 'לקבל' וההבדל רק בסגנון: זה מבקש תמיכה חלה לואה, האחד מתחנן והשני מטיל אימים ורוצה לכוף הר כנגיגית, והצד השווה שבהם, שכולם עושים... כדי לקבל (ההדגשות במקור).⁸⁸

גם אייזנשטדט גילה אז שמן הפשע הזה 'יוצאות תולדות רבות': כגון העצלות, משום ש'מלאכות רבות שאפשר לעשותם בעצם ידי הבעלים נעשות ע"י אחרים'; או כגון הצביעות, 'כי כיוון שרוצים להנות מן הבריות, הרי נחוץ להתעטף בטלית הכשרה בעיני הנותן'; וגרוע מכול— אהבת המותרות: 'די להגיד, כי מי שראה את המושבות לפני איזה שנים ויבוא עתה לראותן שנית [ישאל]: האלה הם הכפרים אשר טפחנו ורבינו ברב עמל בשביל לברוא בארץ אבותינו אכרים יהודים?⁸⁹

לא נפרט כאן יותר מקינותיו של אייזנשטדט על המצב בארץ-ישראל, אף כי דבריו נאמרו בשנת 1897 בצורה אשר כמעט בכל תקופה אחרת אפשר לאמרם. אך די בהם להבליט, שאכן מדובר כאן באחת מבעיותיו הפנימיות הקשות ביותר של בן-יהודה, וביקורתו של בן-יהודה רק הקדימה להעלות ולנסח בלשון חריפה ובוטה מה שלאחר-מכן נעשה גלוי לעיני-כול.

הוא הדין לגבי הניגוד שבין המשכיל והאיכר, שבן-יהודה הבליט בלעגו על המתיישבים. בניסוח קצר אחר יחזור הניגוד ויעלה בהתלבטותם של אנשי העלייה השנייה, שהמשיכו לשקול אם הפועל ה'אידיאליסטי' עדיף על 'הפועל הטבעי'.⁹⁰ ירידתם מן הארץ של רבים מן האידיאליסטים תכריע מעצמה התלבטות זו, ואז תתעורר התכנית לעליית יהודי תימן.⁹¹ בדומה להסתייגותו של בן-יהודה מן המתיישב המשכיל בימי העלייה הראשונה, נמצא את הסתייגותו של זאב סמילנסקי מן הפועל האידיאליסט בימי העלייה השנייה.⁹² הציפייה הנלהבת להתנדבות אידיאליסטית היתה בעיני סמילנסקי אשליה מסוכנת. הבטחת העבודה העברית במושבות תיעשה רק על-ידי 'התימני והיהודי העני בכלל, שדחק מצבו מכריחו לבקש עבודה לפרנסתו'. סמילנסקי היה קד ומדוע למשמעותם של ציפיות שאינן יכולות לעמוד במבחן המציאות והוא ניסח את דבריו בכנות נועזת: 'מצב הדברים אינו נורמלי, לכן יותר טוב לגלות את המסכה הנסוכה על פני ענין הפועלים ולבדוק אותו לאור האמת'. והאמת גלויה וברורה:

בזמן הראשון, כשעדיין 'ירח הדבש' של האידיאליסמוס טרם נפסק הוא [החלוצין] עובד בהתלהבות ובדבקות, בהתמכרות ובשקידה ומתאמץ... להסתגל לתנאי הארץ. אפס קשה למצוא איש, שהאידיאליסמוס ישאר אצלו לארך ימים. אם מפני שבכלל כל אידיאל מכיון שהתגשם והיה לדבר רגיל מתנדפת הקדושה שבו ומקבל צורה של חול, או מפני שהתפקיד של

88 לוח אחיאסף (תרנ"ז), עמ' 255.

89 כל ההדגשות במקור, שם, עמ' 256. התמורות בהערכתו של ' ברזלי את תקופת העלייה הראשונה מאלפות ביותר ואדון בהן במקום אחר.

90 עיין על כך בכתבי ברל כצנלסון, 'יא, עמ' 16 ואילך.

91 עיין: ' קלנר, 'עליה, אידיאולוגיה ומדיניות סוציאלית', בטחון סוציאלי, 'יא (יולי 1976), עמ' 117-132.

92 'ברור דברים', הפועל הצעיר, ג (12.4.1910), מס' 12, עמ' 4-6.

פועל העובד עבודה קשה ומפרכת את הגוף וחי חיי לחץ, אינו יכול להשאר לאידיאל זמן רב... הננו רואים בעליל, כי סוף החלוצים שהם משתמטים מהעבודה בזמן מוקדם או מאוחר.

הערכתו הביקורתית של סמילנסקי התייחסה גם להתנגדותם האידיאליסטית של החלוצים לכל מאמץ 'לטובתם החמרית'. אך גם עיקרון זה, המקדש את יסורי-החיים, לא נראה כלל בעיניו, והוא גילה את דעתו בלשון חריפה ומחלטה: 'הפועלים האידיאליסטים מואסים במוסדות שתכליתם להקל על מצבים, כי אינם חושבים כלל להשאר פועלים'. מאמרו זה של זאב סמילנסקי, שנכתב בעת הפולמוס לקראת ארגון עליית יהודי תימן, הוא אחד הביטויים הכנים והחריפים ביותר שנכתבו כביקורת על מה שמפארים מאוחר יותר כאידיאולוגיה של העלייה השנייה. דבריו משקפים את הסתירות הפנימיות שבין משאלות-הלב והמציאות, אשר גם תקופת עלייה זו התאמצה שלא להעלותם בתדעה. אך לא נקדים כאן את המאוחר, ונחזור לניתוח התגובות של מרד המתיישבים בראשון-לציון במסקנתו החד-משמעית של בן-יהודה:

יש בישראל אלפי עניים ואביונים, פשוטים וגסים, שאינם יודעים רק לעבוד עבודה עבד, רק למצוא לחם לפי טפס ואינם מוצאים. העבדים האלה הם יהיו אכרינו ומהם, ורק מהם. הבנינה המושבות לעבודת האדמה.⁹³

ובכך אנו חוזרים להשוואת התגובות על המרידות בארצות-הברית ובארץ-ישראל. כי בשעה שבארצות-הברית הובילו החששות מפני הגירת העניים להפסקת כל הגירה מאורגנת, הרי בארץ-ישראל העלתה התגובה על מרידת המתיישבים דווקא את רעיון התיישבות העניים. רק הם מוכנים היו להסתפק במעט שיכול היה להעניק המעבר הקשה לחיי-עבודה בתנאי-הארץ. תנאי-הארץ חייבו גם את משטר המשמעת הקשה, שאיש משכיל השואף לחופש ועצמאות, אינו מסוגל לסבול. זאת היתה אפוא מסקנתו של בן-יהודה, אליה הגיע בניתוח מרד המתיישבים בראשון-לציון. אך היתה זאת תגובה הפוכה לזאת שהיתה בארצות-הברית לאחר מרד המהגרים. אם שם התקבל דימויו של המהגר העני כאיום על החברה, הרי בן-יהודה ראה בעניים כמקור-מחצבתם של בוני-היישוב.

דומה כי אצל יוסף פיינברג נשמע הד למסקנתו של בן-יהודה ש'אין עושים אכרים ממשכילים שתחת עבודת אדמה הם עובדים את הרעיון'. כאשר ניסה פיינברג להשלים עם כשלונם של ראשוני המתיישבים, הוא טען: 'ההתיישבות מתנהלת לא באותה דרך שאנו חפצנו בה. ובכלל אין אנו מסוגלים לחיי מושבה. אין אנחנו חיילים פשוטים וההנהלה היא לעת עתה בידי דיקטטורים... ראשון שלנו פורחת לא בשבילנו, החיילים הפשוטים'. וברוח דומה אמר דבריו לאחר שעזב את ראשון-לציון, מי שהיה ממייסדיה ומנהיגיה:

93 הצבי, ג, מס' 23, עמ' סה.

... הברון הוא האיש היחידי שיכול לעמוד בהוצאותיה של התישבות זו... אין המשמעת של הישוב החקלאי יכולה להתקיים אלא אם הענין נמצא בידי אחד. האנשים אשר לא יכלו לעמוד בה ילכו להם; יבואו אחרים, אשר יתנו את צוארם בעול המשמעת. מצבם הם יהיה קשה, אך בניהם יהיו מאושרים. עלינו להניח לו מקצוע זה של פעולה.⁹⁴

ואם זאת היתה אמנם מסקנתו וציפייתו של יוסף פיינברג, הרי עוד יישמעו דעות אחרות. כך היתה דעתו של י"מ פינס, אשר בהתחדש הפולמוס בראשית שנות התשעים שוב לא העמיד את בניין הארץ על בעלי-אמצעים בלבד,⁹⁵ אלא על נכונותו המוחלטת והשלמה של העולה 'להיות כמתנדב ההולך לצבא במלחמה בעד ארץ מולדתו'.⁹⁶ כך היתה גם תכניתה של 'הארץ והעבודה', שלא ביקשה עוד למשוך את העובדים רק 'במושכות האהבה, כי אם גם במושכות התועלת'.⁹⁷ מכל מקום, בשעה שמרד המהגרים בניו-יורק הביא לסיומו של ארגון ההגירה על-ידי הארגונים הכלל-יהודיים, הרי מרד המתיישבים בראשון-לציון פתח את הדיון הפומבי על בעיותיה הפנימיות של ההתיישבות החדשה בארץ-ישראל. פולמוס זה, שהחל מיד לאחר המרד, היה ראשיתו של קיטוב-העמדות האידיאולוגיות בניתוח בעיותיו הסוציאליות של היישוב. הוא התחדש בכל חריפותו עם בהלת העלייה בראשית שנות התשעים.

בניתוחו זה, המוקדש לשנות השמונים, נוסיף רק שפולמוס זה יתייחס בעיקרו להערכת נסיון העלייה וההתיישבות של ראשית שנות השמונים. ואם יביע אז דווקא מ"ל לילינבלום את ההתנגדות החריפה ביותר לעליית העניים, הרי זאת באה כדי לנסות ולמנוע את הכשלון שהיה נחלת שנות השמונים. גם אז—כמו עתה—ציפה לעליית בעלי-האמצעים העומדים ברשות עצמם, אך מצא למעשה את האנשים, שלמענם נאלץ היה לבקש את תמיכתו של הנדיב. וכפי שאז—לאחר המרד—הצהיר הצהרה נמרצת, שאין הוא רואה ביישוב ארץ-ישראל כ'דבר שבצדקה', אלא 'השתדלות לבנין בית ישראל ותחיית הלאום'⁹⁸—כך יעמוד בשנות התשעים ביתר תוקף על ההפרדה המוחלטת בין 'השאלה ההיסטורית' של יישוב ארץ-ישראל ו'שאלת היום' בדבר מקלט לפליטים ועניים. עמדתו של לילינבלום לגבי ארץ-ישראל שווה לעמדתה הקודמת של יהדות ארצות-הברית לגבי ההגירה המאורגנת לאמריקה. גם הזדהותו עם האוריינטציה האנטי-פילאנתרופית לובשת ביטויים גלויים יותר ונמרצים יותר והיא נשמעת כהד לאותם דברים קשים שנשמעו קודם-לכן בעניין המהגרים העניים. אך כציפייתו בראשית שנות השמונים, כך עמדתו הנמרצת של לילינבלום בעת העלייה המבוהלת של ראשית שנות התשעים:

שאלת הישוב ושאלת הלחם בזמן הזה אין להם שום שייכות זו עם זו. שאלת הישוב היא שאלה היסטורית... ושאלת הלחם היא שאלת היום, שאין לה שום עסק עם היסטוריה... ארץ

94 טרויאקס ושטיינמן (עורכים), ספר מאה שנה, תל-אביב 1938, עמ' 481.

95 עיין: י' קלנר, 'ראשיתה של מדיניות סוציאלית ליישוב', בטחון סוציאלי (עומד להופיע).

96 ר"מ פינס, בנין הארץ, ב, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 122.

97 עיין לעיל, הערה 95.

98 כתבים אוטוביוגרפיים (לעיל, הערה 13), עמ' 47.

ישראל, כמו שהיא עתה, לא תוכל יותר לתת לאיש לחם, בלחי אם יביא לה תחילה אלפי רובלי כסף, וכל אלה הדורשים לחם ונוסעים לא"י מביאים רק אסון גדול על הישוב כולו, אסון אשר יוכל לעקרהו משרשו, עד שלא נבוא חלילה לעולם למטרתנו. בני עמנו צריכים פרנסה—אך ילכו להם לאמריקה, לכל אשר ישאם הרוח, יסבלו רעב במקומם, אך אל יסעו לארץ ישראל לסבול שם רעב, כי רעבים ללחם לא יכוננו שם מאומה ורק יזיקו.

הסתייגותו זו של לילינבלום⁹⁹ מעליית עניים, לא היתה עקרונית פחות מהסתייגותו של נטר מרעיון זה, בעת ביקורתו על תמיכת מונטיפיורי בהתיישבות עניי ארץ-ישראל עוד ב-1869; כך הסתייג ממגמה זו בעת היותו בברודי עם פליטי רוסיה בשנת 1882.¹⁰⁰ דבריו על הפליטים המבקשים לחם אינם חריפים פחות בניסוחם מן הביטויים החריפים שנשמעו על פליטי רוסיה בארצות-הברית. ויותר מזאת: לילינבלום ראה סכנה בעמדתם של אלה הרואים 'בנסיעות העניים לא"י טובה פרטית לעצמם והעדר רעה להכלל'. הוא היפנה את הקורא לשלושה מאמרים ב'המליץ', שפורסמו בתרל"ג, בתרל"ח ובתרל"ט,¹⁰¹ כעדות לעניינו הרב בעניים. אף-על-פי-כן הזהיר מפני הסכנה לערוב שאלה בשאלה, ועמד על העקרון הסלקטיבי דווקא לגבי מניחי-היסוד:

מטרת הישוב הוא בנין בית ישראל על אדמת הקדש. כל העוסק בבנין עליו לבחור אבנים שלמות, אבנים מוצקות, להניחן ביסוד הבנין, למען יוכלו להשען עליהן יתר האבנים ממסד עד הטפחות. אם נכונן את יסוד הבנין מן האבנים הרעועות, אז יהיה כל הבנין כקורי עכביש . . . צריך להבין כי הנוסעים עתה לארץ הקדש הם הם יסוד בנין בית ישראל, ועל כן צריכים הם להיות חזקים ומוצקים בכל האפנים. מה רב האסון, אם תחת אבנים מוצקות כאלה יביאו לנו צללים נטויים, עניים מרודים, ויאמרו לנו: 'הנה מר לנו בחיים ועל כן הבה ונהיה אבנים לבנין ארץ ישראל'. התהיה אחרית לבנין כזה? האם מקורי עכביש נבנה את בית עמנו? היהיה בכח האבנים המוצקות היחידות שישנן כבר לשאת עליהן את המון האבנים השבורות והרעועות המתנפלות עליהן?—לא! העניים הנוסעים הם עוכרי ישראל ומחריבי בניינו . . . על אנשים כאלה יאמרו דורשי טובת עמם באמת: יאבדו הם ואלף שכמותם, ואל יהרס בנין בית ישראל: כי אם גם ימצאו שם לחם צר, אין שוה טובתם הפרטית כנוק הכלל, וכל שכן שגם תקוותם זאת לא תבוא, והם עוכרים את כלל ישראל מבלי להביא תועלת לעצמם. יהיו במקום שיהיו, ילכו למקום שילכו ואל יהרסו את בנין ישראל בידם בטרם נבנה.¹⁰²

תמיכה קיצונית כזאת בעקרונות של עלייה סלקטיבית ואדישות מוצהרת כזאת כלפי פליטי רוסיה שביקשו הצלה, לא נשמעה באותה חריפות של לעג ובוז גם מפי מבקריה החריפים ביותר של ההגירה הרוסית לארצות-הברית, אלא לאחר המרד באוקטובר 1882. אולם, אם החששות מפני הגירת עניים הביאו שם לידי נטישת רעיון ההגירה המאורגנת בכלל, הרי אותה ההערכה עצמה כלפי

99 'היו מתונים', המליץ, תרנ"א (שם, ד, עמ' 166).

100 עיין לעיל, הערה 12.

101 בכחבי לילינבלום (לעיל, הערה 13), ב, עמ' 44-48, 183-188.

102 'אבנים לבנין', המליץ, תרנ"א (בכל כתביו, שם, ד, עמ' 167-168).

הפליטה העניי הביאה כאן לדרישה הנמרצת לעלייה סלקטיבית. ואם שם הדבר נעשה כדי להגן על מעמדם של היהודים באמריקה, הרי הדבר נדרש כאן למען הנחת יסודות ליישוב בארץ-ישראל. אך בין שהצדקה היא להבטחת כבודם של יהודי אמריקה, ובין שההצדקה היא להניח את היסודות ליישוב הארץ—אחד הוא דימויו של הפליטה העניי. בלשונו של לילינבלום: הם 'עוברים את כלל-ישראל מבלי להביא תועלת לעצמם' ועל כן: 'אבדו הם... ואל יהרס בנין בית ישראל'. בעמדתו זו של לילינבלום מתגלה קיטוב-העמדות האידיאולוגיות בעניין יישוב ארץ-ישראל. אלא שאותם קוטבים, אשר בשנות השמונים היו מאותרים, אחד בארצות-הברית ואחד בארץ-ישראל, נמצאו שניהם בראשית שנות התשעים בדיון על העלייה לארץ. וככל שכוונותיו של לילינבלום ליישוב ארץ-ישראל, הרי עמדתו זו היא אחות-תאומה ונאמנה לדרוויניזם החברתי; שניהם חדרו לעולם היהודי באותה שעה של בהלת-הגירה, שהעלתה את הדימוי השלילי של המהגר העניי.

